

Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása

1.

A magyar őstörténetméltán nevezhetjük népünk leghomályosabb történelmi korszakának. Írott forrásokkal csupán a honfoglalást megelőző időszakról rendelkezünk. E források gyér száma és ellentmondásossága azonban komolyakadályja annak, hogy még az e korrall kapcsolatos legfontosabb kérdéseket is megnyugtató módon tisztázzuk. Őstörténetünk alappillérei a nyelvészet megállapításain nyugszanak. Nyelvészeink több évtizedes munkája tisztázta a magyarság legkorábbi történetének kulcsfontosságú problémáit. Meghatározta azokat a népközösségeket, melyek kötelékében, vagy szomszédságában élt a magyarság, művelődéstörténeti szavaink tanúsága alapján pedig felvázolta népünk gazdasági és társadalmi fejlettségének néhány alapvető vonását. E két forráscsoport azonban eléggé lehatárolt. Bár kétségtelen, hogy a forráskritika és a nyelvészeti kutatások még nagyon sok új adalékkal gazdagíthatják a magyarság őstörténetével kapcsolatos ismereteinket, lényeges előrelépést e meglehetősen lassan fejlődő tudományzakban csak új forráscsoport bevonásával érhetünk el. Az őstörténetkutatásban pedig egyetlen olyan tudományzak van, mely forrásainak számát évről-évre jelentősen gyarapítani s ezzel párhuzamosan azok értékét növelni tudja: a régészet.

Népünk származásával és őstörténetével foglalkozó szakembereink Pósta Béla úttörő jelentőségű oroszországi tanulmányútja óta figyelemmel kísérik Kelet-Európa és az eurázsiai steppevidék régészeti kutatását. Régészeink a honfoglaló magyarság leletanyagához kerestek párhuzamokat, s így visszafelé nyomozva próbálták tisztázni őstörténetünk homályos pontjait. Vizsgálódásaik alapján jobbra arra a meggyőződésre jutottak, hogy honfoglalóink tárgyi hagyatéka a dél-oroszországi steppeövezet hasonló korú régészeti emlékéanyagával mutatja a legnagyobb hasonlóságot. Ebből származott következtetésük, mely szerint a honfoglaló magyarság kultúrája szinte az azonosságig megegyezett a jelzett területek török nyelvű népességével. A „törökös műveltségű és szervezettségű nomád magyarság” kultúráját élesen szembeállították a „halász-vadász”, „erdőlakó” finnugorokéval. Ezt az igen éles nyelvi és műveltségi ellentmondást Zichy István oldotta fel a legszélsőségesebben: úgy vélte, hogy a magyarság eredetileg török nép, mely nyelvcsere útján vált finnugor nyelvűvé. Bár ennek a szélsőséges álláspontnak később nem akadt követője, a „törökös kultúra” és a „törökös vezetőréteggel rendelkező magyarság” még ma is igen gyakran visszatérő kifejezések régészeti és történeti irodalmunkban.

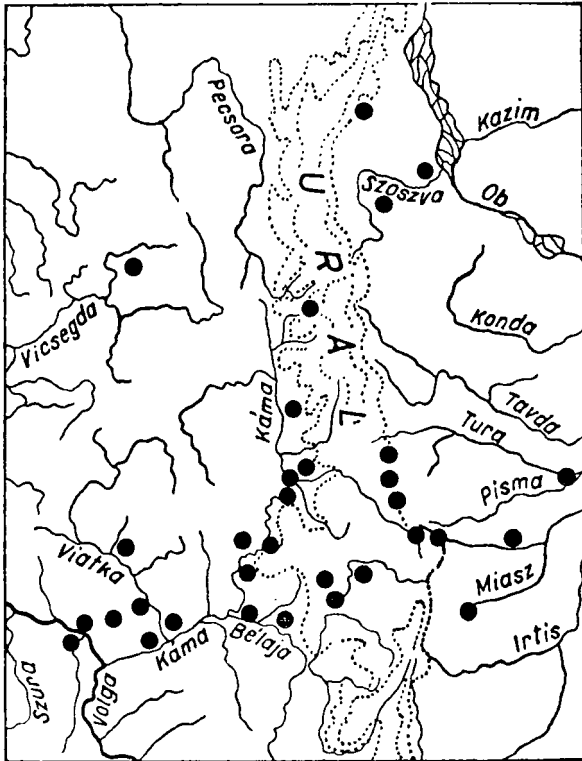
A fenti jelenséget minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy számosan elképzelhetetlennek tartják, hogy a magyarság műveltségileg a szerintük igen elmaradott finnugor rokonnépeinkhez kötődniek szorosabban. (Az „elmaradott” finnugorság gondolatához természetesen csak úgy juthatnak, ha ezen népek késői, valóban elmaradott társadalmi és gazdasági fejlettségét vetítik vissza a történelem előtti korokba. E módszer alapvetően elhibázott voltát, azt hiszem,

nem szükséges különösebben bizonygatni.) Ezzel szemben a finnugorok és egykori szomszédaik őstörténetének igen sok, korábban meglehetősen homályos részlete tisztázódott az utóbbi években, elsősorban a nagyarányú régészeti munkálatok eredményeképpen. Ma már kétségtelen, hogy a finnugorság az újkőkorbán, valamint a bronzkorban és vaskorban nem állott alacsonyabb műveltségi színvonalon, mint a vele egy földrajzi zónában élő népek. A bronzkorban a tőlük délre lakó indoeurópai népcsoportok hatására áttértek a kisajátító gazdálkodásról (halászat, vadászat) a termelő gazdálkodásra (állattenyésztés, földművelés), a legdélebbre lakó finnugor csoportok pedig (elsősorban a magyarság) a bronzkor végén minden bizonnyal áttértek a nomád állattartásra. A koravaskori ananyínoi régészeti kultúra finnugor lakosságának (akikben elsősorban a permiek elődeit sejtethetjük) magas műveltségi színvonala, fejlett társadalmi és gazdasági állapota közsímet. Az is biztosra vehető, hogy a finnugorok nagy többségére (így a magyarságra is) szomszédaik közül a tőlük délre lakó ősiráni nyelvet beszélő népek gyakorolták a legerősebb hatást. Kapcsolataik a török nyelvű népekkel csak igen későn kezdődhettek. A Dél-Urál, valamint a Volga—Káma előterében a török törzsek az V—VI. századnál előbb aligha jelenhettek meg. Az első bizonyíthatóan török nyelvű népesség, a volgai bolgárság, a VIII. században húzódott fel délről a Volga—Káma vidékére.

1961-ben László Gyula nagyjelentőségű őstörténeti munkájában hívta fel a figyelmet a honfoglalók leletanyagából kiinduló visszafelé nyomozás eredménytelenségére. Régészeti irodalmunkban ő mutatott rá elsőként, hogy ennél sokkal célravezetőbb a fordított irányú kutatás: a finnugor népek ismert korai szállásterületén kellene a magyarság helyét meghatározni, s később innen kiindulva nyomon követni a honfoglalásig. Ez az út most, tíz év múltán még inkább járható. A régészet és nyelvészet adatai alapján ma sokkal többet tudunk a finnugorság korai szálláshelyeiről, nem egy finnugor nép lakhelyét pontosabban meg lehet határozni. Ráadásul honfoglaláskori emlékanyagunk egy-két igen fontos elemének legközelebbi nyelvokonainknál akadtunk párhuzamára. Így egyre több reményünk lehet arra, hogy kétséget kizáró régészeti kapcsolatokat találunk a magyarság Urál-vidéki és későbbi Kárpát-medencei hazája között. Őstörténetünk régészeti kutatásának két útja tehát nem zárja ki egymást, hanem ellenkezőleg: kölcsönösen feltételezi egymást és komolyabb sikerrel csak e kettős irányú kutatás kecsegtet.

2.

A finnugor régészet az utóbbi két évtizedben rendkívül dinamikus fejlődő tudományággá és a finnugorisztika egyik alapvető ágazatává vált. A múlt század vége óta folyó feltárások eredményezte emlékanyag lehetővé tette összefüggő történeti kép megrajzolását, Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria ezen óriási területein. A „finnugor őshaza” sokat vitatott, bonyolult kérdésében teljesen tisztázott álláspontra mind ez ideig a régészet sem jutott, a finnugorok régészeti nyomai azonban az újkőkorig (az i. e. IV. évezredig) meglehetősen bizonyossággal követhetők. A kutatók többsége azon a jól megalapozott nézetben van, hogy a finnugorság széttelepülése előtti utolsó szállásterülete az ún. „ural—kámái neolitikus kultúra” volt az i. e. IV. és III. évezredben. E műveltség az Urál hegységet, az ettől keletre (Ob-vidék) és nyugatra eső területsávot, valamint a Volga—Káma vidékét foglalja magába (1. kép). Mivel a nyelvészeti adatok is ehhez igen közeli eredményre vezetnek (Hajdú Péter), a finnugorság szétválás előtti utolsó lak-

I. kép. Az urál—kamai újkőkori műveltség fontosabb lelőhelyei (P. N. Tretyakov nyomán)

helyének e területen való meghatározását — a kutatás jelenlegi szakaszán — biztos kiindulópontnak tekinthetjük. A korábbi szállásterületekkel kapcsolatban egységes álláspont mindaddig nem alakult ki. A különböző — egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó — elméletek közül az egyik legvalószínűbbnek tarthatjuk V. N. Csernyecov azon gondolatát, mely szerint az uráli neolitikum délről, az Aral-tó vidékéről származik, így tehát a finnugorság Urál vidéki szálláshelyére ezekről a területekről húzódott volna fel. Ma még rendkívül nehéz ebben a kérdésben bizonyítható álláspontra helyezkedni, az igen erős déli hatás, melyet Csernyecov után a régészeti (G.N. Matjusin), történeti (J.N. Hlopin) és antropológiai (Tóth T.) adatok kétséget kizáróan igazoltak, idegen népelemek északra vándorlásáról és erős kulturális-gazdasági hatásról is tanúskodhat, nem feltétlenül a finnugorok északra vándorlását tanúsítja. Az Urálon túli területek gyér kutatottsága egyelőre nem teszi lehetővé, hogy tisztábban lássunk ebben a kérdésben.

Túlhaladott álláspontnak tarthatjuk Indreko elméletét, aki szerint a finnugorság a nyugati (baltikumi) területekről vándorolt volna keletre. László Gyula a Közép-Lengyelországtól az Oka folyóig nyúló ún. Swidry műveltséget tartotta a finnugorok tárgyi hagyatékának. Elméletét az életföldrajzi adatokra építette. Azóta azonban bebizonyosodott, hogy ezt a műveltséget esetleg az ún. volga-okai újkőkori kultúrával hozhatjuk kapcsolatba, melynek népessége bizonyít-

hatóan nem finnugor volt. Ma már kétséget kizárónak tarthatjuk, hogy a finnugorok az urál—kámái területekről vándoroltak nyugatra (P. N. Tretyakov, A. H. Halikov).

Az urál—kámái neolitikum korai szakaszát (i. e. IV. évezred) ma még meglehetősen gyérszámú régészeti emlékanyaggal dokumentálhatjuk. Az mégis nyilvánvaló, hogy a műveltség egységes anyagi kultúrája egységes etnikumú népességet takar. Az is nyilvánvaló, hogy az Urál keleti oldalán lakó finnugorok valamivel magasabb műveltségi színvonalon állottak, mint volga—kámái rokonaik. Bizonyítható, hogy ez utóbbiak közülük tanulták az edénykészítést, a legkorábbi időben jónéhány példányt onnan szállítottak. (Az Uráltól keletre az agyagadények anyagába porrá tört zsírkövet gyúrtak. Ezzel a jelenséggel a Volga—Káma vidékén sohasem találkozunk.) Az urálon túliak magasabb fejlettségét minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy igen élénk kapcsolatokat tartottak fenn a déli, magas fejlettségi fokon álló népekkel. A korai neolitikum egyik legérdekesebb emléke a Volga—Káma vidékén feltárt két földbeásott, négyzetalapú ház, melyek falát belülről fával bélelték, a sátortetőt oszlopok tartották.

A műveltség késői szakaszán (i. e. III. évezred) a két terület közti kulturális különbség nivellálódik, az anyagi kultúra egysége szembetűnőbb, ami a déli hatás bizonyos fokú csökkenéséről tanúskodik. Az eszközkészítési technika fejlődését szemlélteti a csiszolt kőeszközök elterjedése. Ebből a korból már az Urál mindkét oldaláról ismerünk földbeásott házakat. Az Uráltól keletre, a Csesz-tíj-jag nevű telepen például 17, mintegy 3—4 méterre földbe mélyített, négyzetalapú lakóházat tártak fel. (Nagyságuk 9×9 m-től 20×20 m-ig terjed). Ezeket a lejtős, magas folyópartba vájták. A feltárók a padlón egyszerű, kőből rakott tűzhelyek nyomait figyelték meg. A Káma-vidéken feltárt földbeásott házak téglalap alakúak ($16,5 \times 4,5$ m), ezek hosszmenti falaiba egykori lakóik szűk, mintegy méternyi hosszú fülkét vájtak. E fülkék rendeltetése nem teljesen világos, feltehető, hogy élelemtartalékokat tároltak bennük.

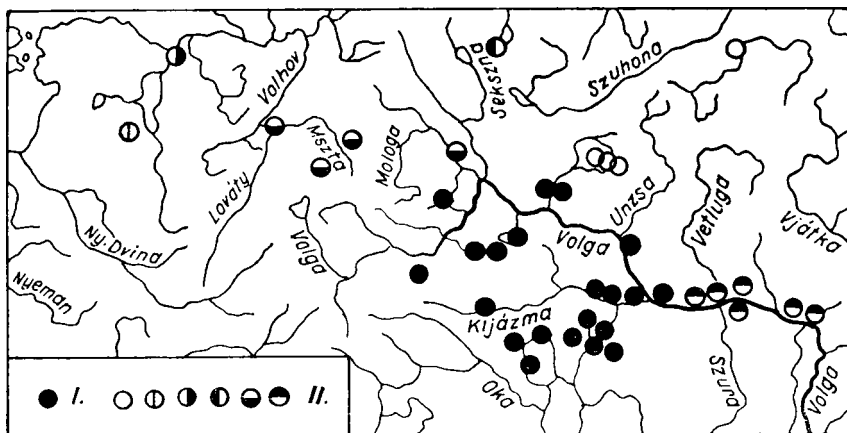
A neolitikum késői szakaszán az urál—kámái kulturán belül területenként lokális különbségeket figyelhetünk meg, kisebb kulturális egységek alakulnak ki, melyek megkülönböztető jegyei főképp későbbben, a réz- és bronzkorban válnak szembetűnővé. Ebben a korban azonban még minden bizonnyal nem bomlik fel az urál—kámái etno-kulturális egység. Ennek egyik legfontosabb bizonyítéka, hogy a temetkezési szokások — melyeknek az etnikai meghatározás szempontjából elsőrendűen fontos szerepük van — a műveltség egész területén azonosak. (Nyújtott, vörös okkerfestékkel beszórt temetkezések. A sírokba soha nem helyeztek edényeket, sírmellékletként csak állatfogakból és kagylókból készült nyakékeket találunk.) A lakosság foglalkozása a halászat és vadászat volt, a társadalom legkisebb egysége pedig az anyajogú (matrilineáris) nagycsalád. A régészeti lelőhelyek már a kutatottság jelenlegi helyzetében lehetővé teszik helyenként az egyes törzsi csoportok lakhelyének meghatározását. Az egyes törzsi területeket elválasztó lakatlan területsávok is gyakran kimutathatók a lelőhely-térképen.

Az urál—kámái műveltség határai az i. e. III. évezredben nagyjából változatlanok maradtak, csupán nyugati határuk mentén észlelhetünk kisebb-nagyobb népmozgásokat. Az évezred elején nyugati szomszédaik, a volga—okai neolitikus műveltség hordozói (közelebbről az ún. Balahna csoport) keletre nyomultak, nagyjából a Szura folyóig. Az újkőkor legkésőbbi időszakában azonban a volga—kámáiak visszavetették őket, s mélyen benyomultak az okaiak szállásterületére.

A két szomszédos terület lakosságának harcából a finnugor volga—kámiaiak kerültek ki győztesen. Ennek a győzelemnek alapja nyilvánvalóan a gazdasági életben végbement változások voltak, vagyis a neolitikum végére a gazdasági fejlettség színvonalát tekintve a volga—kámiaiak megelőzték nyugati szomszédaikat. Gazdasági fejlődésükben minden bizonnyal óriási szerepe volt intenzív déli kapcsolataiknak, melyeket Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus vidékeivel tartottak fenn. (Nyilvánvalóan nem közvetlenül, hanem a steppevidék népein keresztül.) A finnugorok az edénykészítést is kétségtelenül déli szomszédaiktól tanulták. Úgy tűnik, ebben a Közép-Ázsia (Aral-tó) felőli hatás volt a legerősebb, ugyanis az Urál keleti oldalán lakó finnugorok kerámiája nagyon sok hasonlóságot mutat az Aral vidéki keltaminári műveltség agyagedényeivel. A volgai—kámiai finnugorság pedig — mint fentebb említettük — urálon túli rokonaitól tanulta az edényműveltséget. A finnugor kerámiaműveltség kialakulásában ezen kívül természetesen egyéb hatások is érvényesültek. Igen fontos például, hogy az urál—kámiai kerámiára a későbbiekben oly jellemző ún. „fésűs” díszítést a nyugati volga—okai újkőkori műveltség területéről kölcsönözték.

A Volga—Káma és az Urál vidékén az első fémtárgyak az i. e. III. és II. évezred fordulóján jelennek meg. Ezek még nem helyi készítmények, hanem a délrebbre élő népektől kerültek ide csere útján. Mint a fémvizsgálatok kiderítették, ezek a tárgyak mind az Észak-Kaukázusból származnak, mely terület az i. e. III. évezredben és az i. e. II. évezred elején Kelet-Európa legjelentősebb fémműveltségi központja volt. Az északabbra lakó steppei népek innen szerezték be fémtárgyaikat, s az ő közvetítésükkel jutottak azok el a Volga—Káma és az Urál vidékeinek lakosságához.

Az észak-kaukázusi fémműveltségi központ kisugárzási területe azonban az i. e. II. évezred közepén erősen leszűkült. Ékkor kezdődött a dél-uráli rézlelőhelyek nagyarányú kiaknázása, s az itt kialakult urál—kazahsztáni fémműveltségi központ termékei elárasztották Kelet-Európát, amiben óriási szerepet játszottak a keletről nyugat felé nyomuló állattenyésztő és földművelő népek. (A volgai ún. gerendavázás kultúra hordozói, akik a Dnyeper felé nyomultak, és a nyugat-szibériai andronovóiak, akik nyugati és északi irányban terjesztik ki szállásterületeiket. Mindkét népesség kizárólag ennek a fémműveltségi központnak a

2. kép. A voloszovói műveltség fontosabb lelőhelyei (P. N. Tretyakov nyomán)

termékeit használta és terjesztette el óriási területeken.) Az uráli fém nyugatra terjedése másik fő vonalának kiinduló pontja az Ob és az Urál hegység közötti területen volt, innen vezetett a Káma völgyébe, majd tovább a Volgához, az Oka torkolatvidékére, ahol a szejmai temetőből előkerült fémtárgyak szintén urálon-túli származásúak. A fémvizsgálatok beigazolták, hogy az i. e. II. évezred köze-pétől az i. e. IX—VIII. századig — tehát a vaskor kezdetéig — Kelet-Európa nagy részében az uráli és a kazahsztáni fémművességi központok domináló hatása érvényesült, ezek pedig a fejlett közép-ázsiai fémművességi központokkal álltak szoros kapcsolatban. Természetesen a Volga és Káma vidékének kisebb jelentő-ségű rézlelőhelyeit is felhasználta e területek lakossága.

Az urál—kámái neolitikus kultúra területén a rézkorban és a korai bronz-korban (i. e. III.—II. évezred fordulójától az i. e. II. évezred közepéig) három nagy régészeti műveltség kialakulását figyelhetjük meg, melyek gyökerei e koráb-bi finnugor népességű műveltségből nőnek ki: a Káma vidékén a turbinói, a Közép-Volga vidékén az egyre nyugatabbra terjeszkedő volonovói műveltség, a harma-dik nagy kulturális egység pedig az Urálon-túl vidéke. Lakosságuk már ismeri a fém-et, annak használata azonban még nem általános, fémeszközöket déli szom-szédaiktól importálják, gazdasági és társadalmi életüket még elsősorban a neo-litikus vonások jellemzik, a kőeszközök gyártása virágkorát éli. Mégis a fémtárgyak elterjedése, a cserekapcsolatok megélénkülése, valamint a fejlettebb szomszédnépek egyre erősödő hatása lassanként komoly változások megindulá-sát idézi elő a finnugor népeknél: déli szomszédaiak révén megismerkednek az állattenyésztéssel és a földműveléssel, ami az apajogú társadalom megerősödésé-hoz vezet. Mindezen változások azonban főként a fejlett és késői bronzkorban, tehát az i. e. II. évezred közepétől, játszanak komoly szerepet. A rézkori volo-szovói és koraturbinói kultúra emlékanyaga még csak ezen változások kezdetéről tanúskodnak.

Az i. e. II. évezred első felében az anyagi kultúra jegyei alapján kétségtelen a finnugorságnak a jelzett három nagy tömbre való szakadása. A szétválás folya-mata azonban meglehetősen lassú, igen sok, közös vonás továbbélését figyelhet-jük meg, az etnikailag rokon népességek kapcsolatai továbbra is meglehetősen erősek maradtak, s a rézkorban fejlődésükben is nagyjából azonos tendenciák uralkodtak. Ezek egyik jellemző példája, hogy mind a kámái (turbinói), mind a volgai (voloszovói) finnugorok telepein egyforma változáson megy át a lakó-házak szerkezete: az említett nagy alapterületű neolitikus házak helyét a kis alapterületű (8×6 m), kissé földbe mélyített boronaházak foglalják el. Több ilyen házat (2—5 db) csatornaszerű átjáróval kötöttek össze. (Ez a jelenség min-den bizonnyal a neolitikus nagycsaládi közösségek felbomlási folyamatának kez-deti szakaszát szemlélteti.) Halottaikat is hasonló rítus szerint temették. (Nyúj-tott testhelyzetben, a sírokba nem helyeztek edényeket.) Nagyjából egységesek a díszítőmotívumok is, melyeket edényeiken találunk. (Különösen jellemzőek edényeiken a vízmadarak ábrázolásai, valamint a kovából formált ember- s állatalakok — a vízmadarak itt is igen gyakoriak —, melyeket ebben a korban kizárólag csak a finnugorok lakta területeken találunk, így ezek az ábrázolások a finnugor díszítőművészet sajátos jegyci.) Ezen összekötő fonalak ellenére a réz-korban kezdődik az egyes finnugor csoportok közti alapvető gazdasági és kulturá-lis különbségek kialakulása. Ennek az igen szembetűnő folyamatnak az okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a finnugoroktól délre eső területeken — a steppe és a ligetes steppe zónájában — már az i. e. III. évezredben megjelennek a termelőgazdálkodást folytató indoeurópai (elsősorban ősiráni) népközösségek.

Egyre erősödő hatásuk alapvetően megváltoztatja a finnugorok gazdasági arculatát: az ő hatásukra terjed el az állattenyésztés és a földművelés északi szomszédaik körében. Természetesen ez az átalakító gazdasági és kulturális hatás nem volt azonos erősségű és egyidejű minden finnugor népcsoportnál. Ezért már a rézkorban észlelhető különbséget látunk a délebbre és északabbra lakó finnugorok közt.

A finnugorság rézkori történetének másik óriási jelentőségű változása az említett, hatalmas méretű nyugati irányú területi terjeszkedés. A Káma torkolatvidékén és a Közép-Volga vidékén kialakult voloszovói műveltség lakossága már a műveltség kezdeti szakaszán (i. e. III. és II. évezred fordulója) hatalmas területeket szállt meg az Oka torkolatvidéke közelében és a Felső-Volga vidékén, kiszorítva innen az őslakosságot, a volga—okai kultúra népességét. Műveltségük utolsó szakaszán (i. e. II. évezred közepe) a voloszovóiak már Kelet-Európa erdős vidékeinek nagy részét megszállva tartották a Káma alsó folyásától egészen a Kelet-Baltikumtól nem messze eső vidékekig (2. kép). Ők vették birtokukba ezeket a területeket, ahol később — a történeti korokban — a volgai és baltikumi finnugor népeket találjuk. A voloszovóiaknak ebben a vándorlásában láthatjuk az eddig ismert legnagyobb „finnugor népvándorlást”, nagyjából ekkor alakulnak ki Kelet-Európa finnugorlakta területeinek határai. A meghódított területek lakosságát elűzik régi lakhelyeiről, vagy asszimilálják őket. A beolvadt őslakosság hatása azonban igen szembetűnően észlelhető ezeken a területeken, ez a minden szempontból jelentős szubsztrátum nagy mértékben fokozta az egyes finnugor csoportok kultúrájának sokszínűségét, a gazdasági fejlettségüket azonban nem befolyásolta: az őslakosság gazdálkodása a jövevény finnugorokénál alacsonyabb színvonalon állott.

Az előrenyomuló voloszovóiak a Felső-Volga és az Oka folyók vidékein nem csupán a volga—okai őslakosságot találták. Az i. e. III. évezred végén a Volga és Oka közti területre délről, a Dnyeper vidékéről indoeurópai (valószínűleg ősiráni) nyelvet beszélő állattenyésztő törzsek vándoroltak, az ún. fatjánovói kultúra népessége. A tőlük keletre eső területet — a Volga jobb partját az Okától a Káma torkolatig — az i. e. III. és II. évezred fordulóján a velük rokon állattenyésztő balánovói műveltség lakossága szállta meg. E két déli, steppei műveltség lakossága a gazdasági fejlődés magasabb fokán állott, mint az északi szomszédságukban lakó finnugor voloszovóiak: gazdasági életük alapját az állattartás és a földművelés alkotta, mindkét népesség igen fejlett fémművességgel rendelkezett. (A volgai rézlelőhelyek nyersanyagát használták.) A voloszovóiak kemény harcot vívtak déli szomszédaikkal a határterületek birtoklásáért. Ezen ellenséges viszony kezdetben megakadályozta a cserekapcsolatok kialakulását és a fejlettebb gazdálkodási mód elterjedését a finnugoroknál. A Volga-Oka folyók között a voloszovóiak kiűzték a fatjánovói pásztortörzseket. Ez utóbbiak néhány évszázad alatt teljesen eltűntek e területről, anélkül, hogy jelentős hatást gyakoroltak volna az őket legyőző népesség kultúrájára és gazdasági életére. Másként alakult azonban a voloszovóiak viszonya a balánovói műveltség népességével. A kezdeti véres küzdelem itt nem végződött az egyik népcsoport megsemmisítésével vagy elűzésével, hanem néhány évszázad múltán békés kapcsolatokká szelidült, melyek jelentősége óriási volt a voloszovói finnugorság számára: déli szomszédaik hatására ekkor teszik első lépéseiket a termelőgazdálkodás és az önálló fémművesség megteremtése terén.

A voloszovói gazdaság alapja a műveltség mindegyik periódusában a természeti gazdálkodás (halászat és vadászat) volt. A déli — elsősorban a balánovói — törzsek hatására azonban a műveltség késői szakaszában találkozunk az állat-

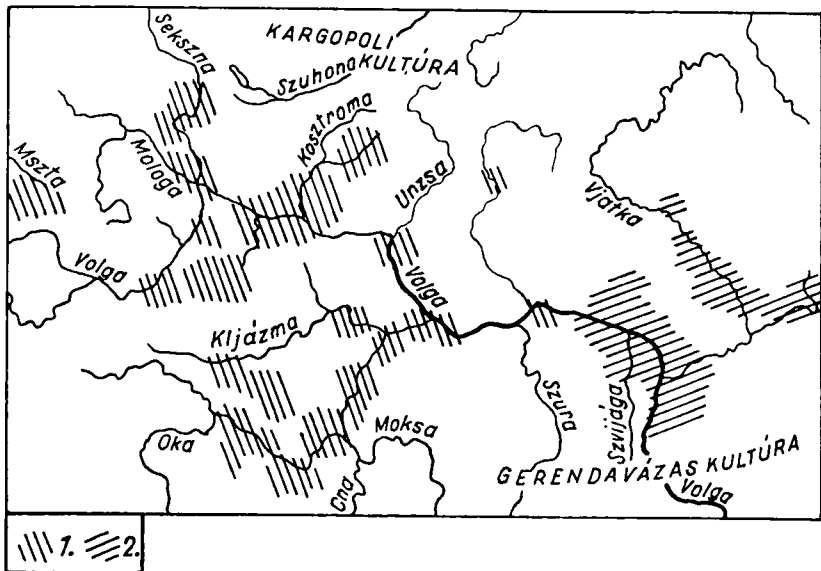
tartás első jeleivel. (Korábban a finnugorok csak egyetlen háziállatot ismertek: a kutyát, amelyet már az átmeneti kőkorbán vagy még korábbi időben háziastottak.) A késővoloszovói telepek feltárása alkalmával előkerült háziállatesontok alapján kétségtelen, hogy az itt élő lakosság szarvasmarhát, kecskét, juhot és sertést tenyésztett. Az állattenyésztés csíráinak megjelenésében a szomszéd ősráni nyelvű balánovóiak szerepe kétségtelen, az ő állatállományuk is hasonló összetételű volt.) A Volgavidék délebbi steppeövezetében élő szintén ősráni nyelvű poltavkaiak ugyanis — akiktől a keleti voloszovói csoportok szintén tanulhatták egyes állatfajták tenyésztését — sertést nem tartottak. A finnugor állattartásra gyakorolt erős ősráni hatásról tanúskodik egyébként az a figyelemreméltó tény is, hogy a tehén és a kecske elnevezése egy sor finnugor nyelvben ősráni jövevényszó.) A termelőgazdálkodás másik fő ágazatának — a földművelésnek — kezdetéről is beszélhetünk ebben a korban a késővoloszovói telepeken előkerült lenmagvak és orsókarikák alapján. Lent és valószínűleg kendert már természetettek a voloszovóiak, egyéb növények — például gabonafélék — kultivációjáról azonban még nem beszélhetünk. (Erre utal egyébként az is, hogy őrlőkövek mindedig még sehol nem kerültek elő.) A voloszovói gazdaság harmadik területe, ahol ebben a korban forradalmi változásokat tapasztalunk: a fémművesség. E terület finnugor lakossága ekkor az importált fémtárgyakon kívül már maga készítette fémeszközöket is használt. (Az ásatásokon salak és öntőtégelyek kerültek elő.) A kelet-európai erdős zóna népei közül ők készítették az első fémtárgyakat, melyekhez a helyi rézlelőhelyek nyersanyagát használták. Déli szomszédaiak hatása a fémmegmunkálás elsajátításában is óriási volt. (A fémnevek egy részét — arany, ezüst, ón — a finnugorok többsége az ősrániból kölcsönözte.) A rézből készült eszközök és ékítmények azonban ekkor még csak igen-igen ritkán fordulnak elő a volgai finnugorok emlékanyagában. A voloszovói csiszolt kőeszközök gyártási technikája a legtökéletesebb volt ekkor Kelet-Európa erdős vidékein.

Az i. e. II. évezred közepe igen sok szempontból választóvonal a Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria jelentős területein lakó finnugorok és idegen népességű szomszédaiak életében. E változások irányát egyrészt a fentebb dióhéjban jellemzett gazdasági fejlődés, másrészt pedig az e korban lejátszódott nagyarányú népmozgások szabták meg. Ez utóbbit elsősorban az ekkor bekövetkezett jelentős éghajlati változás és a növénytakaró változása idézte elő. Az i. e. II. évezred közepén egy igen jelentős kiszáradási periódus köszöntött be. Ennek következtében a steppehatárok jóval északabbra tolódtak, hatalmas földrajzi sáv növénytakarója változtatta meg képét. A déli állattartó népek, melyek felduzzadt közösségeinek mind újabb és újabb legelőre és művelés alá vonható földterületekre volt szükségük, mindenütt — az Okától az Irtisig — északi irányú vándorlásba kezdtek, követe a steppe és az erdős steppe északra húzódnó vonalát. Így az erdős vidékeken lakó finnugorság még közelebbi kontaktusba kerül déli szomszédaiival, mint az előző időszakban. E kapcsolatok azoknál a finnugor népcsoportoknál is komoly változások előidézőivé lesznek, amelyek a rézkorban földrajzilag még távol estek e kontaktusok zónájától. (Például a kámai turbinói műveltség déli csoportjai.) A déli törzsek hatása nemcsak a gazdasági életük fejlődésében játszott az eddiginél sokkal nagyobb szerepet, hanem etnikai arculatuk változásában is. A fémművesség e korban bekövetkezett változásáról fentebb már tettünk említést. Az urál—kazahsztáni fémművességi központ termékeinek elterjedése jelentősen megváltoztatja az említett területek fémművességének arculatát: itt eddig szinte kizárólag tiszta rezet használtak. Az új fémművességi központ tár-

gyai pedig magas óntartalmú bronzból készültek, melyek tulajdonságai jóval felülmúlták a rézeszközökét. Ettől kezdve beszélhetünk tulajdonképpen a finnugor területeken bronzkorról.

Az uráli bronztárgyak nyugati elterjedését elsősorban két, rendkívül gazdag bronzleleteket tartalmazó temető szemlélteti: a Káma-völgyi turbinói (i. e. XVI—XV. sz.) és az Oka torkolatvidékén előkerült szejmai (i. e. XV—XIV. sz.) temető. Mindkét temető népessége finnugor volt, az előbbi a turbinói műveltséghez tartozott, az utóbbi pedig a voloszovóiak utódainak hagyatéka. A turbinói és szejmai bronztárgyak magas fémművességi kultúráról tanúskodó megmunkáltsági foka, remekművű díszítései (például az állatalakos török) idegenek e terület korábbi hagyományaitól, jóval magasabb fokú fejlettségről tanúskodnak, ezért bizonyossággal állítható, hogy ezeket nem a helyi lakosság készítette. A kutatók sokáig egy „turbinói—szejmai fémművességi központot” feltételeztek. A fémvizsgálatok azonban újabban azt igazolták, hogy ezeket a tárgyakat az Uráltól keletre eső vidéken, az Uráltól a Közép-Obig terjedő területen levő fémművességi központban készítették. Sajnos, az Urálon túl gyér kutatottsága miatt ma még nincs elegendő adatunk e központ területének egészen pontos meghatározásához és kisugárzási körzetének pontos körülhatárolásához. Az azonban kétségtelen, hogy ezeken a vidékeken a jelzett időszakban a finnugorok keleti ága, az ugorság lakott. Tehát minden bizonnyal ők voltak a turbinói és szejmai típusú tárgyak készítői. Ezt az elgondolást még egy másik jelenség is megerősíti: a turbinói-szejmai bronzeszközök csak a finnugor lakosságú vidékeken terjedtek el, amit mással, mint etnikai rokonsággal aligha magyarázhatunk. (Az Urálon túlról jövő kulturális és gazdasági hatásokat a legkorábbi időktől figyelemmel kísérhetjük, amint erre már fentebb kitértünk.) A neolitikumban és a korai bronzkorban ugyanis igen gyakori, hogy egy-egy új jelenség (tárgyféleség, díszítés, vagy gazdasági „újítás”) csak etnikailag rokon népközösségek között terjed el. Ez a gazdasági és kulturális zártság különösen az erdős vidékekre jellemző. Későbbben ez az izoláltság felenged, a cserekapcsolatok „ésszerűbbé” válnak. (Az elmondottak jellemző példái a fentebb említett voloszovói-fatjánovói és voloszovói-balánovói kapcsolatok. Míg a fatjánovóiak fejlett gazdálkodása szinte semmi hatással nem volt a finnugorok természeti gazdálkodására, addig a balánovói hatás igen jelentős.)

Az i. e. II. évezred közepén a finnugorság történetének még egy igen fontos változásáról tanúskodik tárgyi emlékenyanyaguk. A hatalmas lendületű nyugati terjeszkedés következtében óriásivá duzzadt voloszovói műveltség keleti és nyugati területei közt olyan jelentős különbségek lépnek fel, hogy ezen a területen két önálló műveltség alakul ki. A nyugati pozdnyakovói, a keleti pedig kazányi kultúra néven vált ismertté a régészeti irodalomban (3. kép). Az előbbi a legnyugatibb finnugor területeket foglalja magába. Népessége etnikai kialakulásában azonban rendkívül komoly szerepet játszottak a gerendavázás műveltség azon népesoortjai, melyek délről az Oka-vidékre vándoroltak a jelzett éghajlati változások kezdetén. Egy időre lényegesen megváltoztatják e vidék műveltségének arculatát. Például megjelennek a finnugorok körében korábban ismeretlen halomsíros temetkezések.) A bronzkor végére azonban a délről jött, minden bizonnyal ősráni nyelvű lakosság beolvad a finnugorságba, a vaskorban két olyan régészeti műveltség alakul ki a pozdnyakovói területen (a djákovói és gorogyeci kultúra), melyek népessége és a későbbben itt lakó finnugor népek között (mordvinok, cseremiszek, merják, muromák) a genetikus kapcsolat igen jól bizonyítható.

3. kép. A pozdnyakovói (1) és a kazányi (2) kultúra elterjedési területe (P. N. Tretyakov nyomán)

A voloszovói kultúra keleti ágából a kazányi bronzkori műveltség nő ki a Káma torkolatvidékén. Az átmenet tökéletesen bizonyítható a leletanyag alapján (temetkezések, átjárókkal összekötött házak, edénművesség stb.) A kazányi műveltségük korai szakaszában csak a Káma torkolatvidéke körüli területeket tartották megszállva, később azonban minden irányban jelentősen kiterjesztik szállásterületeiket. Műveltségük késői szakaszán (i. e. II. és I. évezred fordulója) már kezükben tartják a Káma völgyét, a Közép-Volgavidéket és a Bjelaja völgyének nagy részét. A déli népeiségek hatása, csakúgy, mint a pozdnyakovóiak esetében, itt is óriási jelentőségű volt, amely nem csupán a kazányiak gazdasági fejlődésében és kultúrájuk egyes jegyeiben jutott kifejezésre, hanem e terület finnugor lakosságának etnikai fejlődésében is nagy jelentőségű volt, sőt embertani alkatának bizonyos mértékű megváltozásához is vezetett. (A nyugat-szibériai andronovói műveltség területéről a kazányi kultúra keleti területein elterjed a mongoloid antropológiai típusú népesség.) Egy időre itt is elterjed a kurgántemetkezés. (Bár a sírok tájolása és a temetkezési rítus többi eleme a műveltség egész ideje alatt szinte változatlan: a sírokat a legközelebbi folyóra merőlegesen, vagy azzal párhuzamosan tájolták, halottaikat nyújtott testhelyzetben temették. Csak egyes helyeken figyelhető meg a gerendavázások hatásának tulajdonítható zsugorított temetkezés.)

A kazányi fémművesség a gazdag turbinói hagyományokat folytatja. Az első időkben bronztárgyaikat az Urálon túli fémművességi központból importálják. Később saját műhelyeikben készítik azokat s nemcsak a turbinói prototípusokat fejlesztik tovább, hanem azoktól eltérő, jellemzően kazányinak nevezhető tárgytipusokat is kidolgoznak. A bronzkor végére a kazányi az egyik legjelentősebb fémművességi központ lett, mely nemcsak tárgyainak formai gazdagságával tűnik ki, hanem készítményei nagy számával és hatalmas kisugárzási

területével is. E műveltség területén a bronzkor végére a kőeszközök szinte teljesen kiszorulnak a használatból. Az önálló kazányi fémművesség nyersanyagbázisát ma még nem lehet pontosan meghatározni, az azonban kétségtelen, hogy két fő forrásból táplálkoznak: a helyi és az uráli lelőhelyeket használták a kazányiak.

Ezen két nagy finnugor népcsoport (pozdneyakovói és kazányi) életében rendkívül jelentős gazdasági változások észlelhetők az említett időszakban. Mindkét népesség csak a termelőgazdálkodásra való áttérés igen kezdetleges tapasztalatait kapta örökül voloszovói elődeitől, akiknek létalapját még a természeti gazdálkodás alkotta. A fentebb röviden vázolt átfogó népmozgások azonban, melyek az i. e. II. évezred közepétől soha nem látott mértékűvé fokozták a finnugorok és fejlett termelőgazdálkodást folytató déli szomszédai kapcsolatait, nagy mértékben felfokozták az áttérés ütemét. Mindkét műveltség telepceinek régészeti feltárása bőséges bizonyítékát nyújtja e megállapításnak. Már a legkorábbi pozdneyakovói településeken túlnyomórészt háziállatok csontjai kerülnek elő (ló, sertés, szarvasmarha), az i. e. II. évezred végére keltezhető telepeken pedig a kiásott állatsontok 90—95 százaléka háziállatsont. (Legnagyobb a szarvasmarha aránya: 60⁰/₀, a lóé: 30⁰/₀; igen ritka a sertécsont. Ezeket az állatokat tenyésztette a pozdneyakovói lakosság, amelynek állattartására jellemző a sertés igen kis arányszáma és az aprómarha hiánya.) Nagyjából az állattenyésztés fejlődésének hasonló iránya jellemző a kazányiakra is, a bronzkor végén itt is mintegy 90⁰/₀ a háziállatok csontjainak aránya a telepeken előkerült állatsontok közt. [Az állatállomány összetétele azonban valamelyest különbözik, bár a szarvasmarha (30—40⁰/₀) és a ló (25—30⁰/₀) arányszáma hasonló, az aprómarha (15—25⁰/₀) és a sertés (15—20⁰/₀) jóval magasabb.] Állattenyésztésük fejlettebb voltáról tanúskodnak azonban azok a szórványosan előforduló jelek, melyek istállózó állattartásra engednek következtetni. (Több telepen nagy alapterületű, tűzhely nélküli épületek nyomait figyelték meg az ásatók, melyek feltevésük szerint istállók voltak. A lakóépületek ugyanis mindenütt jóval kisebbek, s a tűzhely feltétlen tartozékuk.) A bronzkor végére, az i. e. I. évezred elejére keltezhető a kazányi műveltség területén előkerült csontból készült zabl-oldaltagok, melyek a ló hátsóállatként való felhasználásának bizonyítékai.

A termelő gazdálkodás másik fontos ága, mely az állattartással egyidőben terjed el e két finnugor népközösségnél: a földművelés. A voloszovói kor kezdeti lépései után itt is igen jelentős a fejlődés. A régészeti leletek kétséget kizáróan igazolták, hogy a pozdneyakovóiak lágy búzát és árpat, a kazányiak pedig kölest termesztettek. A földművelés számos munkaeszköze maradt fenn e korból: a magvak megtörésére szolgáló primitív kőmózsarak, fejlettebb típusú őrlőkövek, bronzsarlók. Mindkét népesség folyóvölgyi kapás földművelést folytatott, a pozdneyakovóiaknál feltehető az írtásos-égetéses földművelés is.

A régészeti kutatás jelenlegi eredményeinek fényében is kétségtelen, hogy Kelet-Európa finnugor lakossága az i. e. II. évezred végére megvalósította gazdasága forradalmi átalakítását, a kisajátító természeti gazdálkodásról áttért a termelő gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a halászat és különösképpen a vadászat gazdasági életükben továbbra is meglehetősen fontos szerepet játszik, annak alapját kétségkívül az állattartás és a földművelés alkotta. Mint említettük, ebben a változásban rendkívül fontos szerepet tulajdoníthatunk fejlett gazdasági berendezkedésű déli szomszédaiunknak, valamint annak, hogy a délebbre lakó finnugor csoportok az említett éghajlati változások következtében hosszú időre más életföldrajzi környezetbe kerültek. Ennek kézzelfogható bizonyítéka,

hogy a Káma völgyének északibb részeit megszállva tartó turbinói lakosság gazdasági fejlődése elmaradt a tőlük délebbre lakó kazányiaktól és a pozdnyakovóiaktól. Az ő gazdaságuk alapját még a bronzkor végén is a természeti gazdálkodás két alapvető ágazata (halászat, vadászat) alkotta. Önálló fémművességük is alacsony színvonalú volt. Említett nagyszerű bronztárgyaikat mind az Urál keleti oldaláról importálták. Itt nem hozott létre ezek alkotó hatása olyan magas fejlettségű központot, mint a kazányiaknál.

A fenti hatalmas jelentőségű változások a kelet-európai finnugorság társadalmában is mélyreható nyomokat hagytak. A társadalmi jelenségek pontos felmérése azonban ma még igen nagy nehézséget jelent a kutatásnak. Az anyagi kultúra régészeti módszerekkel feltárt emlékei nem szolgáltatnak annyi beszédes adatot a társadalom képének alakulásáról, mint a régmúlt embere életének más vonatkozásairól. (Még az egykori társadalom képét leghívebben tükröző temetkezések nyújtotta lehetőségeket is csak rendkívül nagy óvatossággal használhatja a kutató, hiszen a régi hagyományokhoz való ragaszkodás éppen a temetkezési szokások területén volt a legerősebb.) Az általunk vizsgált finnugor közösségek esetében biztosra vehető, hogy a társadalom alapját a bronzkorban a patriarchális családok alkotják. E kornak végére eltűnnek az átjárókkal összekötött házak, helyüket az egy- vagy kétosztatú, külön álló, felszíni, vagy földbe mélyített házak foglalják el. Ez a jelenség minden bizonnyal az egyes családok elkülönülését jelzi. (Ez a változás csak a gazdaságilag is elmaradottabb turbinóiaknál nem figyelhető meg.) A temetők tanúsága alapján ítélve jelentős volt az egyes családok közti vagyoni különbség. Egyes jelek arra engednek következtetni, hogy a bronzkor végén az egyes közösségekben megkezdődik a fegyveres férfiak csoportjának elkülönülése. (Ez a folyamat a későbbi vaskorban válik szembe-tűnővé.)

Az i. e. I. évezred elejére igen fontos etnikai folyamatok fejeződnek be, pontosabban: jutnak nyugvópontra a kelet-európai finnugor csoportoknál. A fé-évezreddel korábban kezdődött dél—északi népmozgások az érintkezések széles sávjában asszimilációval fenyegették e terület finnugor lakosságát. Az anyagi kultúrában, hitvilágban és embertani alkatban megfigyelhető déli hatás azonban a bronzkor utolsó évszázadaiban beolvad e finnugor népcsoportok belső fejlődésébe. Déli szomszédait mindenütt visszaszorítják, vagy asszimilálják. Az idegen hatásra kialakult jelenségek (például kurgántemetkezés) nagyrészt eltűnnek. Az óriási kiterjedésű finnugor területeken az etnikai integráció nyomaival találkozunk. (Ennek egyik példája a Baltikumtól a Vjatkáig elterjedő ún. „textil-díszes” kerámia.) A déli népcsoportok tehát, amelyek hatása rendkívül nagy volt északi szomszédaikra, végül is hatalmas területekről voltak kénytelenek visszahúzódní. E bonyolult jelenség sokrétű okai közül minden bizonnyal a finnugorok bronzkori történetében végbement nagyjelentőségű változásokat tarthatjuk: ezek alapja pedig a termelő gazdálkodásra való áttérés volt, mely folyamat megtermékenyítő hatását éppen a gyakorta ellenséggként szembenálló déli indoeurópai (ősiráni nyelvű) szomszédaitól kapták. Gazdaságuk gyors fejlődése következtében a bronzkor végére nagyjából elérték, vagy megközelítették „tanító-mestereik” színvonalát. A kazányi műveltség esetében a régészeti adatai egyértelműen igazolják, hogy a termelő gazdálkodásra való áttérés után a műveltség lakosságának száma megsokszorozódott, területe óriásira duzzadt. E nagyszámú, fejlett gazdasági berendezkedésű és magas fémművességi kultúrával rendelkező népesség déli szomszédainak veszélyes ellenfelévé vált.

3.

Az új fém, a vas megjelenése és elterjedése az emberiség történetében új kor kezdetét jelenti. Ez volt az első fém, mely véglegesen kiszorította a kőszközöket a használatból. A vas meglehetősen gyorsan és egy időben terjed el Kelet-Európában, ahol a vaskor kezdetét az i. e. IX.—VIII. századra tehetjük. Ez az időpont az új fém tömeges elterjedését és a vaskohászat kialakulását jelzi, nem pedig a vas megismerését, hiszen a régészet adatai meggyőzően bizonyítják, hogy e terület lakossága már az i. e. II. évezred elejétől ismerte és helyenként fel is használta a vas természetes előfordulását, a gyeppvasat. Az új nyersanyag felhasználásának igen gyors elterjedését éppen az a körülmény tette lehetővé, hogy ezek a természetes lelőhelyek nagy számban fordulnak elő Kelet-Európa erdős és ligetes-steppés vidékein.

Az Uráltól nyugatra elterülő finnugor régészeti műveltségek a vaskor korai szakaszán átszerveződnek, új műveltségek alakulnak. A pozdnyakovói kultúra két nagy részre osztható: a legnyugatibb területeken a djákovói, tőle keletre pedig a gorogyeci műveltség jön létre. A Kámá vidékén pedig a magyar szakirodalomban is sokat tárgyalt, meglehetősen jól kutatott ananyinói műveltség alakult ki.

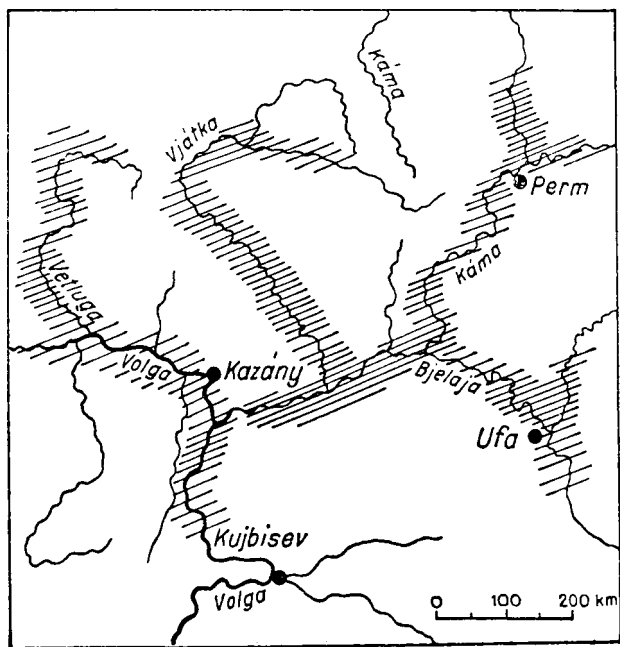
Az alábbiakban a kámai vaskort jellemezzük igen rövidre fogva. Ez a terület elsősorban azért tarthat számot nagyobb érdeklődésre, mert egyrészt az itteni régészeti kultúrák kutatottsága jobb, mint a szomszédos finnugor területek, ezért könnyebb népségük vaskori története fő vonásainak felvázolása, másrészt pedig e területek nem esnek messze az ugarság egykori lakhelyétől, s így a magyarság őstörténete szempontjából emlékművek vizsgálata rendkívül fontos. (A magyar őstörténészek közül többen az ősmagyarok tárgyi emlékműveinek tartották a volga—kámai ananyinói műveltséget. Ezzel az elgondolással az alább elmondandók miatt ma már semmiképp nem érthetünk egyet, az azonban kétségtelen, hogy az ugarság és az ananyinói népesség kultúrája nagyon sok közös vonást mutat és igen sok kapcsolatról is tanúskodik.)

A műveltség az Ananyinó nevű falu mellett feltárt gazdag temető után kapta elnevezését, időrendjét az i. e. VIII—III. században határozhatjuk meg. Gazdag emlékenyagát a finnugor őstörténet olyan kiválóságai dolgozták fel s tették használható történelmi forrásanyaggá, mint A. M. Tallgren, A. V. Zbrujeva és A. P. Szmirnov. Egy igen fontos kérdésben azonban a meg-megújuló viták mindmáig nem jutottak nyugvópontra: az ananyinói kultúra kialakulásának rendkívül bonyolult kérdésében. Ennek legfőbb okát abban határozhatjuk meg, hogy a kétségtelen helyi hagyományokat őrző jegyek mellett igen erős, főként keletről jövő hatás nyomait figyelhetjük meg, melyek arra a gondolatra juttatták a kutatók egy részét, hogy az ananyinói műveltséget az Urál keleti oldaláról a Káma völgyébe vándorolt népcsoport hozta létre. (Az ananyinóiak közt jelentős volt a mongoloid embertani típusú népesség aránya.) Mégis minden bizonnyal elfogadhatjuk A. H. Halikovnak a legújabb kutatási eredményekre alapozott elgondolását, mely szerint az ananyinói műveltség lényegében a kazányiból nő ki, s a bronzkor végén és a vaskor elején bekövetkezett keleti bevándorlás nem volt döntő fontosságú. Ehhez még azt a lényeges kiegészítést fűzhetjük, hogy a bronzkor végére a kazányi kultúra a fentebb említett folyamatok eredményeképpen meglehetősen szinkretikus jellegű volt, a helyi vonások mellett viselte a turbinói, uráli és déli származású jegyeket is, így a belőle kinövő új vaskori műveltség már ezért sem lehetett minden szempontból egységes. Ezenkívül természetesen számolnunk kell egy keletről jövő beáramlással is. Ezek a népcso-

portok azonban nem változtatták meg alapvetően sem a Káma-vidék lakosságának etnikai összetételét, sem pedig e vidék gazdasági és kulturális arculatát. Az új vaskori műveltség létrehozóit tehát elsősorban a kazányiak utódjaiban láthatjuk.

Az anyanyíói műveltség területe teljesen egybeesik a későkazányival (4. kép), ami szintén bizonyítja a két régészeti kultúra genetikus kapcsolatát, más szóval: a Káma-vidék későbronzkori lakosságának továbbélését a korai vaskorban. Az anyanyíói településeket szinte kivétel nélkül a jól erődíthető magas folyópartokon találjuk. A korai telepek erődíthetlenség, de az i. e. V. században a lakosság mindenütt földszáncal és árokkal veszi körül településeit, amit a déli szarmata törzsek fokozódó támadásaival magyarázhatunk. Házaik vagy földbe mélyítették, vagy felszíni boronaházak.

A műveltség gazdaságát meglehetősen jól jellemzik az előkerült leletek. Az állattenyésztés és a földművelés a gazdaság két fő ágazata. A földművelés jelentőségét a kölesmag, örlőkövek, bronz- és vassarlók, valamint egyéb munkaeszközök leletei bizonyítják. Az állattenyésztés szintén a korábbi hagyományokon alapul. Az anyanyíóiak szarvasmarhát, lovat, sertést, juhot és kecskét tenyésztettek. A lótenyésztés fontosságát igazolja az a tény, hogy az ásatásokon előkerült háziállatsontok 30—42 százalékát a lócsontok teszik ki. A nagy számban előkerült zabla-oldaltagok a ló hátszállatként és igavonóként való széleskörű alkalmazását tanúsítják. A termelő ágazatok mellett az anyanyíói korban kétségtelenül jelentősen megnő a természeti gazdálkodási ágazatok, elsősorban a vadászat szerepe. (A telepeken előkerült állatsontok 43%-át az elejtett vadak csontjai, 57%-át pedig a háziállatsontok teszik ki. Az utóbbiak arányszáma tehát sokkal kisebb, mint a korábbi kazányi településeken, ahol ez 90% körül

4. kép. Az anyanyíói kultúra elterjedési területe (A. V. Zbrujeva nyomán)

mozgott.) A vadászaton belül is egy igen fontos jelenségre kell felfigyelnünk: a leletek tanúsága szerint az elejtett vad 84⁰/₀ prémes állat volt. A prémvadászatot minden bizonnyal a cserekereskedelem szükségletei hívták életre. A Káma-vidék lakóinak e kortól kezdve egészen a késői középkorig — tehát mintegy kétezer évig — a prém volt a legfontosabb csereértékük. (Ezért kapták a későbbiekben cserébe a szasszanida fémművesség remekeit, a X. századtól pedig az élelmes volgai bolgár kereskedők vásárolják fel s adják tovább az értékes prémeket.) Ebben a korban az eurázsiai steppéken lakó szkíta és szaumomata törzsekkel folytattak komoly mértékű cserekereskedelmet a kámaiak. Tárnyi emlékménye-gük jelentékeny részét alkotják a szkíta jellegű készítmények, elsősorban fegy-
verek és ékítmények. Az anyanyíói kor végére tehető egy olyan kereskedelmi kapcsolat megindulása is, mely a későbbiekben rendkívül nagy jelentőségűvé válik mind a kámai, mind a nyugat-szibériai finnugorok életében: ekkor kerül-nek ide kereskedelmi úton az első művészi kivitelű bronz és ezüst tárgyak Közép-
Ázsiából és Iránból. [A zuevói temetőben talált bronztál és az isztyácki kincs-
lelet (Tobolszk környéke) a legjelentősebbek.] Későbbben — mint ismeretes — az északra került iráni ezüstöknek komoly szerepük volt az említett finnugor népek vallási életében. (Ezüstkultusz.) Ezek csereértékét minden bizonnyal a prém-
vadászat szolgáltatta, melynek komoly jelentőségét először az anyanyíói korban figyelhetjük meg. (Vadászaik a prémállatok ejtésére speciális csont nyílcsúcsok-
kat használtak, amelyek csak elkábították az állatot, de nemes bundájában nem tettek kárt.)

Az anyanyíói gazdaságban két jelentős változásról beszélhetünk a kazányi korhoz képest: az említett prémvadászat, valamint az irtásos-égetéses földműve-
lés elterjedése. (Ez utóbbinak csak kezdetét tehetjük az anyanyíói korra, széles-
körű elterjedését azonban a következő ún. gljagyenovói korban figyelhetjük meg a Közép-Káma vidékén az i. e. III. sz.—i. u. III. sz. közötti időben.) E válto-
zások okát minden bizonnyal az ekkor lejátszódott jelentős éghajlati változások-
ban kereshetjük. Fentebb említettük, hogy az i. e. II. évezred közepétől az ezred-
fordulóig egy kiszáradási periódus figyelhető meg, melynek következtében a steppe határai jóval északabbra húzódtak. A vaskorban viszont ennek ellenke-
zője játszódott le: az ekkor uralkodó csapadékos, hűvösebb időjárási viszonyok velejárája volt az erdős zóna délebbre húzódása. (Az életföldrajzi környezet válto-
zásának régészeti indokolásával O. N. Báder foglalkozott a legmélyrehatóbban.) Ez a kámai lakosság életében döntő fontosságú volt: területeik nagy részét erdők borították el, a szűk folyóvölgyek maradtak csak művelésre alkalmasak. Ezért kényszerült a Közép-Káma-vidék lakossága irtásos-égetéses földművelésre áttérni. Az Alsó-Káma-vidéken nem volt ilyen jelentős az éghajlat és a növénytakaró változása, itt a széles, dúsfűvű folyóvölgyek kedveztek az állattartás és a folyóvölgyi földművelés fejlődésének. Perdöntő bizonyítékok hiányában igen nehéz meg-
határozni, hogy ekés vagy kapás földművelést folytatott-e az anyanyíói lakos-
ság. Minden bizonnyal feltehető azonban a Káma alsó folyása menti vidékeken az ekés földművelés. (Bár az első, erről a vidékről ismeretes vas ekepapucs későbbi: a Vjátka-völgyi III—V. századi azelinói temető egyik sírjából került elő.)

A Káma-vidék vaskori lakóinak fémművessége a korábbi gazdag helyi (turbinói, kazányi) hagyományok alapján fejlődik. Az anyanyíói műveltség jellemző vonása, hogy a telepeken és temetőikben még a vas elterjedése után is hosszú ideig nagyszámú bronzeszköz és ékítmény kerül elő. Ez nyilvánvalóan az igen erős helyi bronzművesség továbbélésével magyarázható. A szomszédos terü-
letek közül a vaskorban is az Urál keleti oldaláról jövő hatás a legerősebb. Az Ob-

vidéki uszty-poluji műveltség lakosságától — akikben az obi-ugorok elődeit láthatjuk — igen sok fémesszközt importáltak és a két népesség egy sor hasonló típusú tárgyat készített. A kámai fémművesekre komoly hatást gyakorló másik terület a déli szkíta és szauiromata vidékek voltak. Innen szerezték be az ananyinóiak fegyvereik jelentős részét, vagy legalábbis azok prototípusait, melyeket később maguk utánoztak. (Köztudott, hogy ebben a korban a szkíta és szauiromata fegyverek voltak a legtökéletesebbek. A kámai és uráli finnugorok elsősorban az utóbbiakkal voltak igen szoros — gyakran ellenséges — kapcsolatban.)

Az ananyinói műveltség területén feltárt temetők arról tanúskodnak, hogy a társadalom alapegysége az apajogú nagycsalád volt. (ún. „soros” temetkezések), és e társadalom rétegzettsége igen jelentős fejlettségi fokon állott. A nemzeti-ségi arisztokrácia és a katonai vezetőréteg gazdagsága temetkezéseik alapján igen szembetűnő. (Az utóbbiak szerepe a steppei törzsek gyakori támadásai miatt lehetett jelentős.) A temetkezések egy másik, szintén fontos tanúsága, hogy a földművelés nem volt „női foglalkozás”, mint azt korábban gondolták, mivel a földművelő munkaeszközök szinte kizárólag férfi sírokból kerültek elő. (A korábbi feltevésekből egyes kutatók az anyajogú társadalom élő hagyományaira következtettek. Emellett azonban semmiféle adat nem szól, mint fentebb utaltunk rá, már a bronzkorban sincs semmi alapja a matriarchátus feltevésének.) Az ananyinói közösség törzsi felosztását a települések csoportos elhelyezkedése szemlélteti. A lelőhelytérképről igen könnyen leolvashatók az egyes törzsi csoportok (egy-egy törzs szállásterülete), különösen a Közép-Kámaidéken, ahol öt ilyen csoportot lehet elkülöníteni, egymástól mintegy 40—50 km távolságra. E kérdés kutatója A. D. Vecstomov minden bizonnyal helyesen feltételezi továbbá, hogy ezeken a góccokon levő földvárak egy-egy frátia központjai voltak. (Minden törzsi csoportban két-két földvár van, csupán egy csoport területén került elő négy földvár.)

Az i. e. III—II. századra az ananyinói műveltség egyes csoportjai közt olyan jelentős különbségek alakulnak ki, hogy új kultúrák kialakulásáról beszélhetünk. Az ananyinói egység felbomlását minden bizonnyal elsősorban nem külső hatással, hanem az egyes területek különböző irányú gazdasági fejlődésével magyarázhatjuk. A megváltozott életföldrajzi körülmények közt a Közép- és Felső-Káma vidéket megszállva tartó közösség legfontosabb foglalkozási ága az irtásos-égetéses földművelés lett. Itt alakult ki az említett gljagjenovói kultúra. A Káma alsó folyása menti területek lakosságának fő foglalkozása az állattartás volt. Itt az ún. pjánobori műveltség (i. e. III. sz.—i. u. III. sz.) jött létre. Egyetlen olyan ananyinói területet találunk, ahol az új műveltség kialakulását valószínűleg külső hatásnak tulajdoníthatjuk: a Bjelaja völgye. Itt olyan erős volt a déli, szauiromata törzsek hatása, hogy nemcsak az itt élő közösség anyagi kultúráját változtatta meg jelentősen, hanem etnikai összetételét is. A kara-abizi műveltség (i. e. III. sz.—i. u. II. sz.) jelentősen különbözik a kámaiaktól.

Az időszámításunk utáni századokban a volga-kámai finnugorság e viszonylagos békés belső fejlődését egyre gyakrabban zavarja meg külső támadás. A helyi lakosság berendezkedett életének és vagyonának védelmére. Ennek legszembetűnőbb képét a pjánobori műveltség emlékménye adja. A pjánobori emlékeket meglehetősen kis területen találjuk, ahol a lakosság vagy az ananyinói korból ismert erődfített településeken lakott, vagy több kisebb településhez tartozott egy földvár, ahová veszély esetén a lakosság menekült. Itt már nem mutathatók ki a korai vaskorban megfigyelt törzsi szállásterületek, a lakosság minden bizonnyal jobban védhető kisebb területre tömörült. A kutatók egy része

(elsősorban V. F. Gening) véleményünk szerint joggal feltételezi, hogy a pjánobori kultúra tulajdonképpen az alsó-kámai finnugorság törzsszövetségének emlékanyaga. E törzsszövetség központja a vidék legnagyobb települése és erődjé, a csegandai földvár lehetett.

A III. században a külső támadás komoly mértékben megváltoztatja a Volga—Káma vidéke népeinek településrendszerét és etnikai összetételét. Ekkor a nagy eurázsiai népvándorlás idegen etnikumú népcsoportokat sodort ide. A pjánobori műveltség lakosságának egy része e területről a Vjátka völgyébe költözött. A jövevények egy nagy csoportja a Közép-Káma vidékén tartósan megvetette lábát. Az itt kialakult ún. lomovátovói műveltség (III.—VIII. sz.) a helyi és a jövevény lakosság emlékanyaga. A két népesség összeolvadásából a műveltség északi részén a helyi etnikum keveredett felül, a déli területeken azonban (a Szilva folyó völgyében) a jövevény lakosság megőrizte etnikai jellegét. A bevándorlók népiségének kérdése ma még nem tisztázható véglegesen. Valószínűnek látszik azonban, hogy a III. században egy jelentős számú ugor közösség vándorolt a Káma-vidékre Nyugat-Szibériából. (Főként az ő utódaik lehettek azok az obi-ugor népcsoportok, melyek a jóval későbbi történeti források szerint az Uraltól nyugatra éltek. A jövevény ugor lakosság megnevezése alatt tehát nem magyarokat értünk.) A kámai lakosság a többi vidékeken mindenütt megőrizte korábbi etnikai jellegét. Régészeti hagyatékuk alapján fejlődésük egészen a mai ott élő finnugor népekig követhető. E kutatások eredményei alapján abban aligha kételkedhetünk, hogy a vaskori anyanyíói népesség késői utódai az udmurtok és komik. Ezenkívül a Vjátka-völgyi népesség egyes csoportjai komoly szerepet játszottak a mari (cseremiszi) nép etnogenezisében. E népek elődeit láthatjuk tehát az anyanyíói műveltség létrehozóiban. Későbbi etnikai fejlődésük ugyan nem volt—ma még csak nehezen követhető—bonyolult folyamatoktól mentes, fő iránya azonban minden bizonnyal a fent röviden vázolt módon alakult. A kámai finnugorok bronzkori és vaskori történetének a magyar őstörténet szempontjából levonható legfőbb tanulsága az, hogy ezen a területen a jelzett korokban nem találunk a magyarsággal kapcsolatba hozható nyomokat. Az itt élő finnugorság életében azonban mindvégig fontos szerepet játszanak azok a hatások, melyek keleti és délkeleti irányból érik őket. Nem egyszer megfigyelhetünk, vagy gyaníthatunk onnan kiinduló népmozgásokat e területre. Ezek közül az egyik legjelentősebb az említett III. századi bevándorlás volt, melynek népességében minden bizonnyal ugorokat kell látnunk. Így magától adódik a következtetés: e hatások kiindulási területén kell keresnünk az ugorokat, az obi-ugorság és a magyarság őseit.

4.

A finnugor őstörténet egyik leghomályosabb pontja a magyarság legkorábbi története, területi elhelyezkedése. A finnugor régészet ma még egyetlen régészeti kultúrát sem tud kétséget kizáró módon a magyarság hagyatékának tulajdonítani. Abban azonban aligha kételkedhetünk, hogy a még egységes ugor-ság (a magyarok és az obi-ugorok elődei) a finnugor nyelvcsalád által megszállt terület legkeletibb vidékein lakott. A fentiekből világosan következik, hogy ez a terület az Urál keleti oldalán lehetett. Sajnos, e vidék régészeti kutatottsága ma még összehasonlíthatatlanul gyérebb, mint az Uráltól nyugatra eső finnugor lakta területek, különösen, ha a Volga-Káma vidékével vetjük össze. Ennek

ellenére a rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik már most is bizonyos következtetések levonását a legkorábbi magyar szállásterületeket illetően, annak ellenére, hogy a régészeti leletek alapján még nem tudjuk e területeket konkrétan körvonalazni és a magyarság későbbi vándorlásának útját pontosan követni. Igen fontosak számunkra azok az eredmények, melyek rávilágítanak az ősmagyarság valószínű műveltségi állapotára és gazdálkodási módjainak alakulására. Véleményünk szerint a jelenlegi legvalószínűbb megoldási lehetőségek rövid számbavétele már csak azért sem lehet haszontalan, mert figyelmünket az említett területen nemrég megindult intenzív kutatásokra irányítják.

Mint a fentiekben láttuk, a régészeti kutatások szinte meglepő módon a legfontosabb kérdésekben megerősítik a nyelvészet következtetéseit. Ennek egyik legszembetűnőbb példája a voloszovóiak i. e. III. évezred végén kezdődő hatalmas lendületű nyugati térhódítása. A nyelvészet szintén erre az időre teszi a finnugor alapnyelv felbomlását. Hasonló példák egész sora arra inti a finnugor őstörténet nyelvész és régész kutatóit, hogy egymás tudományágának biztosnak látszó eredményeire nemcsak kölcsönösen építhetnek, hanem kutatásaikban feltétlenül figyelembe is kell vegyék azokat. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a régészet ma még bőségesnek nem mondható adatainak értékelésénél a nyelvészet elfogadott megállapításait kell segítségül hívnunk. Ezek közül számunkra az egyik legfontosabb, hogy az ugarság szétválása megközelítően az i. e. I. évezred közepére, vagyis a régészet nyelvén: nagyjából a vaskor kezdetére tehető. Az ezt megelőző időkben tehát a magyarság és az obi-ugorok elődei nagyjából azonos területen keresendők. A nyelvészet és a régészet adatai is azt igazolják, hogy ez az együttélés nem az északi övezetben, hanem ettől délebbi területen folyt le, olyan életföldrajzi környezetben, ahol az ugorok fejlett állattartást folytathattak és magasszintű lovaskultúrával rendelkeztek, amit az obi-ugor és a magyar nyelv ugorkori szókészlete bizonyít.

Fentebb már említettük, hogy az Uráltól keletre eső területsáv az ún. „urál-kámai újkőkori műveltség” része volt, mely régészeti kultúra a még egységes finnugorság emlékménye. Ebben az időben (i. e. IV.—III. évezred) az ugarság minden bizonnyal az Urál keleti oldalán élt, s az itteni finnugor területek legdélibb vidékeit szállta meg. Itt igen erős déli hatások érték őket Közép-Ázsia felől már a legkorábbi időkben, melyek fejlődésüket nagy mértékben elősegítették. Ezeket az impulzusokat valószínűleg ők közvetítették a Káma vidékre. (Az edényművesség elterjedésénél látjuk jól ezt az utat: az Uráltól keletre lakó finnugorok az Aral-környéki keltemináriaktól tanulhatták az edénykészítést, a kámaiak pedig az ő tapasztalataikat vették át.) A gazdálkodási és műveltségi tapasztalatok elterjedésének ez az útja egészen a késői vaskorig rendkívül fontos szerepet játszik a finnugorság életében. Az újkőkorból feltehetően ennek köszönhető, hogy a gazdasági fejlődés magasabb fokára jutottak, mint Kelet-Európa többi erdőlakó népessége, aminek egyenes következménye volt óriási méretű expanziójuk.

A réz- és bronzkorban az ugarság kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra, amiben déli szomszédaiának — a mai Kazahsztán vidékeit lakó andronovói népességnek — döntő fontosságú szerepe volt. (Ezeken a vidékeken az elmúlt húsz év nagy jelentőségű turkméniai és Aral-vidéki ásatásainak eredményeképpen a termelő gazdálkodás elterjedésének kérdése eléggé megnyugtató módon tisztázott. Igazolást nyert, hogy az eurázsiai steppe és erdős steppe lakói külső hatás nélkül nem térhettek át a természeti gazdálkodásról az állattartásra, mivel ezen a vidéken nem voltak a domesztikációra alkalmas vadon élő állatok.

Az állattartás és földművelés kiinduló központja Közép-Ázsia volt, innen terjedt át az i. e. III. évezredben az Aral-tó vidékre, majd a III.—II. évezred fordulójától a steppe és az erdős steppe területére. Ekkor két hatalmas, egymással rokon steppei régészeti műveltség alakul ki Euráziának ebben az övezetében: nyugaton a gerendavázás, keleten pedig (nagyjából az Urál folyótól keletre) az andronovói kultúra, melyek népessége termelő gazdálkodást folytatott. E népek — különösen az andronovóiak — révén ismerkedtek meg a termelő gazdálkodással a tőlük északra lakó ugorok. — A termelő gazdálkodás kialakulásával kapcsolatos kutatások másik rendkívül fontos eredménye annak igazolása, hogy az állattartás és a földművelés egyszerre, egy időben alakult ki és terjedt el. A szovjet szakirodalomban I. N. Illopin mutatta ki, hogy az Engels által felvázolt hármas fokozatú gazdálkodási fejlődés korrekcióra szorul. Kialakulásuk időszakában az állattartás és a földművelés kölcsönösen feltételezi egymást, fejlődésük korai szakaszai párhuzamosan haladnak, az állattartásnak tehát nincs prioritása a földműveléssel szemben).

Természetesen — ahhoz, hogy a Dél-Urál keleti oldalán lakó ugarság déli szomszédai hatására a természeti gazdálkodást a termelő gazdálkodással cserélje fel és fel tudja használni azok gazdag tapasztalatait, ez időre a gazdasági fejlettség olyan fokára kellett jutnia, mely képessé tette e nagy jelentőségű átállás véghezvitelére. A történelem számos példát ismer, amikor egy népesség az erős külső hatás és kedvező feltételek ellenére sem tudta ezt az átmenetet megvalósítani. Az ugorok termelő gazdálkodásra való áttérésének kezdetét az i. e. II. évezred első felére, az új gazdálkodási mód meggyökeresedését pedig ugyenezen évezred második felére tehetjük. A fent jelzett éghajlati változások következtében ekkor — a steppehatárok északra húzódása után — az ugarság jelentős csoportjai az erdős steppe zónájába, helyenként pedig minden bizonnyal a steppe északi peremvidékre kerültek. Jelenlegi ismereteink alapján valószínűnek tarthatjuk azt a feltevést, hogy az ugarság bronzkori emlékéanyagát az andronovói műveltség északi, ligetes steppei csoportjaiban kell keresnünk. A kutatók egy részének egyre inkább igazolást nyerő feltevése szerint az ún. „cseljabinszki csoport” e népesség hagyatéka. (Az utóbbi években mind jobban megerősödik a szovjet régészeti szakirodalomban az a vélemény, hogy az Urál folyótól az Altájig terjedő andronovói műveltség lakossága nem volt egységes etnikumú. Az etnikai különbségek a régészeti leletanyag alapján is bizonyíthatók.)

A bronzkorban az ugarság gazdálkodásának két fő ágazata az állattartás és a földművelés volt. A szállásterületüként számbajöhető vidékek régészeti leletei elsősorban az állattartás fontosságát bizonyítják. A telepekről előkerült állatcsontok tanúsága szerint szarvasmarhát, juhok és lovat tenyésztettek, a vadászott állatok csontjainak százalékos aránya rendkívül alacsony volt. Sertéscsontok csupán a legészakibb andronovói telepen kerültek elő, másutt csak a legritkább esetben, ami azt bizonyítja, hogy sertést nem tenyésztettek. A lótarítás szerepe az i. e. II. évezred elejétől fokozatosan növekszik, az évezred közepétől ezt az előkerült csont zabla-oldaltagok és lovastemetkezések szemléltetik.

Fentebb már utaltunk arra, hogy az i. e. II. évezred közepe táján, nagyjából a mai cseljabinszki közigazgatási területen, egy igen magas fejlettségű s az egész kelet-európai finnugor területre óriási hatást gyakorló fémművességi központ kialakulását figyelhetjük meg. E terület az ún. „turbinó-szejmai” kiváló minőségű, óntartalmú bronztárgyak gyártási központja. Feltevésünk szerint ezeket a tárgyakat a minden bizonnyal itt lakó ugorok készítették. E feltevés a fentiekben érintett okok miatt megmagyarázza, hogy ezek a tárgyak miért ter-

jedtek el nagy területen Kelet-Európában és miért csak a finnugorlakta vidéken kerülnek elő. Igen érdekes például, hogy a jelenleg még igen gyengén kutatott pozdnyakovói fémművesség is távoli, andronovói kapcsolatokra mutat. Az első vizsgálatok által kibogozott szálak tehát a Felső-Volga vidékéről is — bár nyilvánvalóan áttételesen — a szóban forgó uráli területekre vezetnek. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a fémművesség jótékony hatással volt a termelő gazdálkodás (elsősorban talán a földművelés) fejlődésére. Ezzel kapcsolatban érdeklődésre tarthat számot Ju. A. Krasznov legutóbbi munkája, melyben igyekszik kimutatni, hogy a kelet-európai finnugorságot ért erős keleti hatás nem csupán a fémművesség tekintetében volt jelentős. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a kelet-európai finnugorok által tenyésztett egyes állatfajták, valamint az itt termesztett búza- és árpafajta keleti, ázsiai származású, ezeket ugyanis a tőlük délre élő népeknél nem találjuk. Így tehát az állattartás és földművelés elterjedésénél is számolnunk kell a már említett útvonallal: a termelőgazdálkodás is Közép-Ázsia és Kazahsztán felől, az ugarság közvetítésével terjedt el a Káma, majd a Volga vidékén. Krasznov elgondolását azonban véleményünk szerint egyenlőre még csupán figyelemreméltó munkahipotézisként kezelhetjük, és megerősítését a további — főként természettudományos — kutatásoktól várjuk. Valószerű elmélete ellen szól ugyanis, hogy a volgai és volga—kámái finnugorokra igen komoly hatást gyakoroltak déli szomszédaik a termelő gazdálkodásra való áttérés időszakában. Mellette szól viszont a jelzett útvonal jó kitapinthatósága a fémművesség termékeinek elterjedésében, valamint a nyugat-szibériai andronovóiaknak az embertani vizsgálatok által is kimutatott erős hatása a kazányi műveltség népszerűségére).

A bronzkor végén, az i. e. I. évezred első felében zajlott le az ugorok életének nagy sorsfordulója: az obi-ugorok és az ősmagyarok szomszédsága megszakadt, egymástól távolabbi területekre költöztek. Az obi-ugorok északra vándoroltak, az Ob alsó folyásának vidékére. Nyomaik jól követhetők a régészeti leletanyag alapján. V. N. Csernyecov mutatta ki, hogy az Ob-vidéki uszty-poluji kultúra (i. e. IV. sz.—i. u. II. sz.) a délről (minden bizonnyal az Irtis középső folyásának vidékéről) északra vándorolt obi-ugorok tárgyi emlékei, mely kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az itt élő lakosság fejlett lovas kultúra hagyományait és az andronovói díszítőművészet jegyeit hozta magával. A rideg északi környezetben e népség fejlődése természetesen más irányt vett, egykori műveltségi tradícióit, vagy azok emlékét azonban megőrizte (szájhagyomány, díszítőművészet). A helyi (zömében szintén az uráli nyelvsaládhhoz tartozó) és a jövőbeni népség összecsaladásából kialakult obi-ugorok e korból származó műveltségi kettősségük nyomait a következő évezredek sem törölték ki a néphagyományból.

A magyarság útját a régészeti adatok lámpásai ma még csak halvány fényükkel sem világítják meg. Feltehető szállásterületük ebben az időben a ligetes steppen és a steppe északi peremvidékén lehetett az említett Uráltól keletre eső területen. A bronzkor végére esik a jelzett száraz éghajlati szakasz maximuma. A kiszáradt steppevidék lakosságának gazdálkodása válságba kerül: az új körülmények nem kedveznek a földművelésnek, s a legelők is rendkívül silányakká válnak. A sok évszázados hagyományokkal rendelkező lakosság azonban tudott alkalmazkodni az új életfeltételekhez, áttért a vándorló legeltető állattartásra. A földművelés a kényszerítő körülmények miatt háttérbe szorult, e közösségek létalapja a legeltető állattartás lett. A kutatás erre a korra teszi a nomadizmus kialakulását a magyarság említett szállásterületétől délre és dél-keletre eső steppevidékeken (mai Kazahsztán). Egyenlőre arról semmiféle adatunk nincs,

hogy ebben az időben az ősmagyarok gazdálkodására milyen hatással voltak az említett változások. Mivel azonban feltehetően népességük zöme, vagy jelentős része a ligetes steppe területén élt, termelő gazdálkodásuk két alapvető ágazata közt aligha jött létre a fenti eltolódás. A magyarság egy része azonban vagy a késői bronzkorban, vagy a vaskorban — véleményünk szerint — mindenképpen áttért a nomád vagy félnomád gazdálkodásra. (Az utóbbit tartjuk valószínűbbnek.)

(Közbevetőleg szeretnénk megjegyezni, hogy történeti irodalmunkban a magyarság nomád voltát hangsúlyozva néhányan megfélemlítettek e fogalom valódi tartalmáról, s a nomádokról szinte nevetségesen primitív képet rajzoltak. A nomadizmus kialakulása pedig — mint láttuk — a megváltozott körülményekhez való nagyszerű alkalmazkodás volt, és az új gazdálkodási módra áttért népeknek rendkívül komoly állattartó és földművelő tapasztalatokkal kellett rendelkezniök. A nomád- s méginkább a félnomád-gazdálkodás nem a földművelés megszűnését, hanem csupán annak kisebb-nagyobb mértékű háttérbe szorítását jelentette. A késői történeti korokból ismert mongóliai és kazahsztáni nomadizmussal itt nincs lehetőségünk foglalkozni. Ilyenfajta nomadizmus a magyarságnál, nézetünk szerint, egy sor kizáró ok miatt soha nem is lehetett.)

A magyarság vaskori szálláshelyét illetően konkrét régészeti adatokkal szintén nem rendelkezünk. Az illető emlékművel foglalkozó kutatók legvalószínűbb feltevése szerint az ősmagyarokat ekkor is nagyjából bronzkori lakhelyeiken sejtethetjük: a túlságosan tágra értelmezett „szauromata”, majd „szarmata” kultúra Urál környéki, északi, ligetes steppei területein. K. V. Szalnyikov és K. F. Szmirnov régészeti érveléseit az antropológiai adatok is megerősíteni látszanak (Tóth T.). Minden bizonnyal a későbbi nagy népvándorlások hullámai készítették őket innen nyugati irányú vándorlásra. Valószínűleg a VI. sz. körül kerülhetett a magyarság török nyelvű népek szomszédságába. Erre az időre egy részük — azok a csoportok, melyek mozgékonyabb, félnomád gazdálkodást folytattak — délebbre húzódnak. A többiek továbbra is az Urál előterében folytatták letelepült életmódjukat. E két csoport között a kapcsolat minden bizonnyal csak a keletről jövő besenyő támadások után szakadt meg.

A vándorlások viharos időszakában rendkívül sok hatás érte e minden bizonnyal igen jelentős számú és erejű közösséget. Szétválásukat — úgy vélem — csak gazdálkodási módjuk kettősségével magyarázhatjuk. A későbbi Árpád magyarjai mozgékonyabb életmódjuk miatt tehettek csak meg az Urál és a Kárpát-medence közti hatalmas távolságot, jelentős számuknak és katonai erejüknek, valamint társadalmi fejlettségüknek és szerveztségüknek köszönhetően, hogy etnikai jellegüket és nyelvüket megőrizve, Európának egy távoli, nagyobb biztonságot és jobb életfeltételeket nyújtó területén maguknak új hazát teremthettek.

*

Őstörténetünk kutatása ma még számtalan nehézségbe ütközik. A fentiekben azokról az újabb régészeti adatokról kíséreltem meg igen vázlatos áttekintést adni, melyek sok tekintetben közelebb visznek bennünket legkorábbi történetünk néhány fehér foltjának felszámolásához. Az érintett kérdések nagy része ma még vitatott, így sok helyütt csak valószínű elképzeléseket ismertethettem. Néhány kérdésben azonban már az eddigi eredmények birtokában sincs okunk kételkedni. Ezek közül a legfontosabb, hogy az ősmagyarság a bronzkorban — az i. e. II. évezredben, főként annak második felében — mindenképpen áttért a termelési gazdálkodásról a termelő gazdálkodásra. A honfoglalás korában tehát

már jó kétezeréves földművelő és állattartó tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkezett.

A finnugor régészeti kultúrák népiségének megállapítása viszonylag kevesebb nehézséggel jár, mint a szomszédos területeken. Ennek oka, hogy a finnugorok többségénél egészen a késői középkorig követni tudjuk az egyes vaskori, esetenként bronzkori hagyományokat (díszítőelemek, ékítmények stb.). (Az obiugorok például még a XVII—XVIII. században is használták a „pjánobori típusú” ékítményeket.) Ezt a jelenséget — az anyagi kultúra ilyen nagyfokú konzervativizmusát — az magyarázza, hogy e népek gazdasági fejlődése a vaskort követően megtorpant, vagy legalábbis erősen lelassult. Sok esetben jelentős népcsoportok kénytelenek voltak kedvezőtlenebb életföldrajzi környezetbe költözni. A magyarság esetében azonban egészen más a helyzet. Gazdasági és társadalmi fejlődésük töretlen, ami egyes régi tradíciók elhalásához vezet. A legdélebbi finnugor területeket lakó ősmagyarokat déli szomszédaiak felől sokkal több és erősebb hatás érte, mint rokonnépeiket. Így a meglehetősen késői korokból ismert tárgyi hagyatékukat ma még nem tudjuk bizonyossággal visszafelé követni, csupán annak egy-két jegyét (például a halotti szemfedő használatát).

Jelenlegi ismereteink arra a feltevésre vezettek, hogy a magyarság ismert legkorábbi szálláshelye a Dél-Uráltól keletre eső ligetes steppés területen volt. Itt tért át a termelő gazdálkodásra és szerzett igen komoly fémművességi tapasztalatokat. A komplex termelőgazdálkodást folytató magyarság egy része később a félnomád legeltető állattartásra tért át, majd délebben — a kazárok szomszédságában — körülményei újból a tartós megtelepedés irányába hatottak. Ekkor érthette őket a nyelvünkben jól kimutatható bolgár-török hatás. (E már sok szempontból jól megvizsgált kérdésnek csak egy vonatkozására szeretnék itt utalni. A sertéstenyésztéssel kapcsolatos bolgár-török jövevényszavaink könnyen értelmet nyernek a magyarság Uráltól keletre eső korábbi szálláshelyének feltevésével, ugyanis azokon a területeken, mint azt fentebb említettük — sertést nem tenyésztettek.)

A Kárpát-medencét 896-ban megszálló honfoglalók tehát a termelő gazdálkodás mindkét ágazatában igen komoly tapasztalattal és hagyománnyal rendelkeztek. Ezért úgy véljük, hogy viszonylag gyors megtelepedésük az új hazában törvényszerű folyamat eredménye volt. Nincs tehát okunk a földművelő lakosságban sem mindenütt idegen népességet, sem pedig egy korábban ideérkezett magyar népcsoportot látni. A „nomád” és „földművelő” magyarság látszólagos kettősségét gazdálkodásuk korábbi fejlődésenete ötvözi egygyé.

A magyarság minden szempontból kifogástalanul adatható őstörténetét ma még nem lehet megírni. Az állandóan gyarapodó adatokból levonható következtetések összege azonban időről-időre helyet kell kapjon történetírásunkban. Enélkül aligha reménykedhetünk abban, hogy a rendkívül bonyolult kérdésekben továbbléphetünk.

IRODALOM

A dolgozat korlátozott terjedelme nem tette lehetővé, hogy lábjegyzetekben feltüntessük a vonatkozó irodalmat. A könyvészeti utalások és az egyes kérdésekkel kapcsolatos nézetek pár szavas ismertetése a terjedelmet körülbelül kétszeresére növelte volna, hiszen az általunk érintett problémáknak ma már igen nagy, néhány esetben a teljesség igényével alig áttekinthető irodalma van. A finnugor régészet és őstörténet újabb kutatási eredményeit az adatok bővebb feltüntetésével és pontos irodalmi utalásokkal a készülő tizkötetes magyar történet számára írt előtanulmányaimban foglaltam össze. (*Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből.*

I. *A finnugorok legkorábbi története. II. A Káma-vidék vaskora.* Bp. 1970. Kézirat.) Mivel ezek a cikkeim nyomtatásban is megjelennek, itt hivatkozhatom azok jegyzetanyagára. Az alábbi összeállításban főként az újabb munkákat tüntettük fel, elsősorban a monografikus feldolgozásokat és értékelő részlettanulmányokat, valamint néhány irodalmi áttekintést. E rövid irodalmi jegyzék összeállításánál egy sajnálatos körülményt is figyelembe kellett vennem, nevezetesen azt, hogy könyvtárainkban gyakran a fenti kérdéssel foglalkozó legfontosabb kiadványokat sem találjuk meg. (Elsősorban a szovjet vidéki kiadványokat.) Igyekeztem ezért azokat a dolgozatokat feltüntetni, melyeket az olvasó legalábbis a fővárosi szakkönyvtárakban megtalál.

- Bahder, O.*: Kuturen der Bronzezeit in Zentralrussland. SMYA. 59, 1. (1957) 10-24. 1.
Bárczi G.: A magyar szókinés eredete. Bp. 1958.
Bartha A.: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.
Bartha A.: A magyar történelem problémái 1526-ig. A magyar történet új szintézisének munkálatai. Tört. Szemle. XI. (1968) 106—124. 1.
Bartha A.: Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv. LXV. (1969) 14—25. 1.
Brjusov, A. Ja.: Geschichte der neolithischen Stämme im europäischen Teile der UdSSR. Berlin, 1957.
Czeglédy K., Hajdú P. (szerk.), A magyar őstörténet kérdései. Bp. 1953.
Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. Arch. Ért. 90 (1963) 108—112. 1.
Erdélyi I.: A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből. NyK. LXVI. (1964) 204—206. 1.
Erdélyi I.: Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSzk területén. Arch. Ért. 92/1965) 218—219. 1.
Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W.: Das Gräberfeld von Newolino. Arch. Hung. XLVI. Bp. 1969.
Fodor I.: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája (P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Sztjepánov és M. I. Artamonov könyvéről). Arch. Ért. 98 (1971) 253—263. 1.
Fodor I.: Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W. könyvének ismertetése. Arch. Ért. 98 (1971) 290—293. 1.
Gimbutas, M.: Borodino, Seima and their Contemporaries. Key Sites for the Bronze Age Chronology of Eastern Europe. PPS. XXII. Cambridge, 1956.
Gimbutas, M.: Middle Ural Sites and the Chronology of Northern Eurasia. PPS. XXIV. Cambridge, 1958. 120—157. 1.
Gimbutas, M.: Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. London—Hague—Paris, 1965.
Gulya J.: Egy 1735-ből származó manyisi nyelvemlék. NyK. LX. (1958) 41—45. 1.
Gulya J.: Egy és más a -ni főnévi igenév körül. MTA. I. Oszt. Közl. XXII. (1965) 281—287. 1.
Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
Hajdú P.: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962.
Hajdú P.: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Ling. XIV. (1964) 47—83. 1.
Korompay B.: A „finnugor régészet” őstörténeti tanulságai. NyK. LIV. (1952) Kiny.
László Gy.: A magyar őstörténet régészete. MTA. II. Oszt. Közl. V. (1954) 465—479. 1.
László Gy.: Das Gräberfeld von Zuewo. Régészeti Dolgozatok. 3. (1961) 1—21. 1.
László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. Második kiadás: Bp. 1971.
László Gy.: Ismertetés J. Ozols könyvéről. Arch. Ért. 91 (1964) 273—275. 1.
László Gy.: Über die Grundfragen der uralischen Urheimat. „Congressus secundus Fenno-Ugristarum.” Pars II. Helsinki, 1965. 35—40. 1.
Molnár E.: A magyar nép őstörténete. Bp. 1953.
Shimkin, D. B.: Western Siberian Archaeology (an Interpretative Summary). „Men and Cultures. Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropology.” Philadelphia, 1960.
Sulimirski, T.: Late Bronze Age and Earliest Iron Age in USSR. (A Guide to the Recent Literature on the Subject.) „Bulletin of the Institute of Archaeology.” 8—9. (1968—69) London, 1970. 117—150. 1.
Tóth T.: Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról. MTA. II. Oszt. Közl. 19 (1969) 85—95. 1.
Tóth T.: Древнейшие периоды происхождения протовенгров. Вопросы антропологии. вып 36. Москва, 1970. 149—160. 1.
Veres P.: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténehez. Néprajzi Értesítő. LII. (1970) s. a.
Veres P.: An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People. Néprajzi Értesítő. LIII. (1971) s. a.
Zichy I.: Magyar őstörténet. Bp. 1939.

- Акимова, М. С.: Антропология древнего населения Приуралья. Москва, 1968.
- Андреева, Е. Г.: Животные Прикамья ананьинского времени по костным остаткам из археологических памятников. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 171—186. 1.
- Алексеев, В. П.: Происхождение народов Восточной Европы. Москва, 1969.
- Архипов, Г. А.: К вопросу об этногенезе марийцев. КСИА, 113. Москва, 1968. 41—46. 1.
- Бадер, О. Н.: Основные этапы этнокультурной истории и палеогеографии Урала. МИА. 79. Москва, 1960. 88—103. 1.
- Бадер, О. Н.: Поселения турбинского типа в Среднем Прикамье. МИА, 99. Москва, 1961.
- Бадер, О. Н.: Балановский могильник. Москва, 1963.
- Бадер, О. Н.: Древнейшие металлурги Приуралья. Москва, 1964.
- Бадер, О. Н.: У истоков финно-угорской культуры в Восточной и Северной Европе. «Доклады и сообщения археологов СССР.» Москва, 1966. 85—86. 1.
- Бадер, О. Н.: Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва, 1970.
- Бадер, О. Н.: Древнейшее заселение Северной Европы человеком в свете новых данных. КСИА, 126. Москва, 1971. 3—13. 1.
- Брюсов, А. Я.: Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Москва, 1952.
- Вечтомов, А. Д.: Периодизация и локальные группы памятников ананьинской культуры Среднего Прикамья. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 133—155. 1.
- Виноградов, А. В.: Неолитические памятники Хорезма. Москва, 1968.
- Генинг, В. Ф.: Археологические памятники Удмуртии. Ижевск, 1958.
- Генинг, В. Ф.: Узловые проблемы изучения ньяноброской культуры. ВАУ. вып. 4. Свердловск, 1962. 5—51. 1.
- Генинг, В. Ф.: Азельская культура III—V. вв. (Очерки истории Вятского края в эпоху великого переселения народов.) ВАУ. вып. 5. Свердловск — Ижевск, 1963.
- Генинг, В. Ф.: История населения удмуртского Прикамья в пьаноборскую эпоху. Часть I. Чегандская культура (III. в. до н. э. — II. в. н. э.). ВАУ. вып. 10. Свердловск—Ижевск, 1970.
- Горюжнова, Е. И.: Этническая история Волго-Окского междуречья. МИА. 94. Москва, 1961.
- Збруева, А. В.: История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. МИА, 30. Москва, 1952.
- Косарев, М. Ф.: Среднеобский центр туринско-сейминской металлургии. СА, 1963. № 4. 20—27. 1.
- Косарев, М. Ф.: О культурах андроновского веремени в Западной Сибири. СА, 1965. № 2. 242—246.
- Косарев, М. Ф.: Некоторые особенности древней истории Томско—Нарымского Приобья в свете данных палеогеографии. СА, 1971. № 2. 39—50. 1.
- Кипарисова, Н. П.: О культурах лесного Зауралья. СА, 1960. № 2. 7—24. 1.
- Крайнов, Д. А.: Памятники фатьяновской культуры. САИ. вып. В1—19. Москва, 1963. САИ. вып. В1—19. Москва, 1964.
- Краснов, Ю. А.: Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. МИА, 174. Москва, 1971.
- Кривцова-Гракова, О. А.: Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА, 46. Москва, 1955.
- Крижевская, Л. Я.: Неолит Южного Урала. Ленинград, 1968.
- Мажитов, Н. А.: Бахмутинская культура. Москва, 1968.
- Марков, Г. Е.: Кочевники Азии. (Хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпохи возникновения, расцвета и заката кочевничества.) Автореферат докторской диссертации. Москва, 1967.
- Массон, В. М.: Средняя Азия и Древний Восток. Москва, 1964.
- Массон, В. М.: Поселение Джейгун. (Проблема становления производящей экономики) МИА, 180. Ленинград, 1971.
- Матюшин, Г. Н.: О южных связях мезолита Урала. «Археология и этнография Башкирии.» том. III. Уфа, 1968. 15—31. 1.
- Мерперт, Н. Я.: Из древнейшей истории Среднего Поволжья. МИА, 61. Москва, 1958. 45—156. 1.
- Мошинская, В. И.: Археологические памятники Севера Западной Сибири. САИ. вып. ДЗ—8. Москва, 1965.
- Оборин В. А.: Некоторые итоги и задачи изучения железного века Верхнего и Среднего Прикамья. ВАУ. вып. 1. Свердловск, 1961. 53—65. 1.
- Поляков, Ю. А.: Итоги изучения памятников гляденовской культуры в Верхнем и Среднем Прикамье. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 197—215. 1.

- Попова, Т. Б.*: Племена поздняяковской культуры. «Окский бассейн в эпоху камня и борзы.» Труды ГИМ. вып. 44. Москва, 1970. 154—230. 1.
- Пшеничный, А. Х.*: О периодизации кара-абызских памятников. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 156—170. 1.
- Раушенбах, В. М.*: Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы. Труды ГИМ. вып. 29. Москва, 1956.
- Сальников, К. В.*: Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. СЭ, 1966. № 5. 113—124. 1.
- Сальников, К. В.*: Очерки древней истории Южного Урала. Москва, 1967.
- Смирнов, А. П.*: Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА, 28. Москва, 1952.
- Смирнов, А. П.*: Железный век Башкирии. МИА, 58. Москва, 1957. 5—113. 1.
- Смирнов, А. П.*: Некоторые вопросы финно-угорской археологии. СА, 1957. № 3. 20—30. 1.
- Смирнов, А. П.*: Железный век Чувашского Поволжья. МИА, 95. Москва, 1961.
- Смирнов, А. П.*: Трубишкова, Н. В., Городецкая культура. САИ. вып. Д1—14. Москва, 1968. № 2. 63—71. 1.
- Смирнов, К. Ф.*: Археологические данные о древних всадниках поволжско-уральских степей. СА, 1961. № 1. 46—72. 1.
- Смирнов, К. Ф.*: Савроматы. Москва, 1964.
- Третьяков, П. Н.*: У истоков этнической истории финно-угорских племен. СЭ, 1961. № 2. 76—93. 1.
- Третьяков, П. Н.*: Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград, 1966.
- Трофимова, Т. А.*: Антропологический состав древнейшего населения Прикамья и Приуралья. МИА, 22. Москва, 1951. 97—109. 1.
- Трофимова, Т. А.*: Еще раз о черепях Луговского могильника ананьинской культуры. «Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии.» Москва, 1968. 51—91. 1.
- Халиков, А. Х.*: Материалы к изучению истории населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья в эпоху неолита и бронзы. «Труды Марийской археологической экспедиции.» том. I. Йошкар-Ола, 1960.
- Халиков, А. Х.*: Очерки истории населения Марийского края в эпоху железа. «Труды Марийской археологической экспедиции.» том. II. Йошкар-Ола, 1962. 7—187. 1.
- Халиков, А. Х.*: Древняя история Среднего Поволжья. Москва, 1969.
- Халиков, А. Х.*: К вопросу о начале тюркизации населения Поволжья и Приуралья. СЭ, 1972. № 1, 100—109. 1.
- Хлопин, И. Н.*: Возникновение скотоводства и общественное разделение труда в первобытном обществе. «Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.» Москва, 1970. 94—112. 1.
- Хлопин, И. Н.*: Проблема происхождения степной бронзы. КСИА, 122. Москва, 1970. 54—58. 1.
- Цалкин, В. И.*: К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. МИА, 107. Москва, 1962.
- Цалкин, В. И.*: Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. МИА, 135. Москва, 1966.
- Цветкова, И. К.*: Волосовские неолитические племена. Труды ГИМ. вып. 22. Москва, 1953. 19—52. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Древняя история Нижнего Приобья. МИА, 35. Москва, 1953. 7—71. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Нижнее Приобье в I. тысячелетии нашей эры. МИА, 58. Москва, 1957. 136—245. 1.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности. „Congressus internationalis Fenno-Ugristarum.“ Вр. 1963. 405—411. 1.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре. «VII. Международный конгресс антропологических этнографических наук.» Москва 1964.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу о сложении уральского неолита. «История, археология и этнография Средней Азии.» Москва, 1968. 41—53. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Наскальные изображения Урала. I—II. Москва, 1964—1971.
- Черных, Е. Н.*: Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы. «Археология и естественные науки.» Москва, 1965. 96—110. 1.
- Черных, Е. Н.*: История древнейшей металлургии Восточной Европы. МИА, 132. Москва, 1966.
- Черных, Е. Н.*: Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. МИА, 172. Москва, 1970.

ROVIDÍTÉSEK

PPS — Proceedings of the Prehistoric Society

SMYA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.

- ГИМ — Государственный исторический музей
 КСИА — Краткие сообщения института археологии АН СССР
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
 СА — Советская археология
 САИ — Свод археологических источников
 СЭ — Советская этнография
 Уч. зап. ПГУ — Ученые записки Пемского государственного университета

И. ФОДОР

НЕКОТОРЫЕ ГЛАВНЫЕ ЧЕРТЫ РАННЕГО ПЕРИОДА ВЕНГЕРСКОЙ ПРОТОИСТОРИИ

Резюме

О венгерской истории, предшествующей X столетия, для нас осталось чрезвычайно мало письменных источников. Для освещения вопросов этой эпохи мы нуждаемся в помощи данных и лингвистики и археологии. Но сегодня ещё очень трудно определить место древних венгров в эпоху ранней истории, среди остальных угро-финских народов. Ближайшие параллели древне-венгерской истории исследователями пока найдены в археологическом материале тогдашних тюркоязычных народов евразийской степи. И культурное состояние венгров X века казалось ближе к уровню этих народов, чем к состоянию «отсталых» родственных финноугорских народов. Таким образом предыдущее исследование нашло противоречие в родстве языка с образованностью. Это кажущееся противоречие сегодня снимают новейшие достижения финноугорской протопроистории.

На основе угрофинской археологии, за последние двадцатилетие быстрыми темпами развивающейся, и достижений угрофинского языкознания мы можем установить, что для нас известное раннейшее место жительства финноугорских народов найдено в урало-камской неолитической культуре. (I. рисунок) (IV—III. тысячелетие до н./э.) В конце III. и начале II. тысячелетия до нашей эры угрофинны совершили грандиозную экспансию в западном направлении, заняли значительную часть лесной территории Восточной-Европы до Прибалтики.

(Волосовская культура — 2. рисунок). С середины II. тысячелетия до н./э. наблюдается археологическая культура трёх больших групп угро-финнов: на Востоке от Урала. волго-камская казанская культура и волго-окская поздняя культура (3. рисунок). Во II. тысячелетии до н./э. — особенно во второй его половине — жители всех трёх финноско-угорских групп (под влиянием в первую очередь южных, вероятно старинно-иранского языка, соседей) переходят с натурального хозяйства (от занятия охотой и ловлей) к производительному хозяйству (к земледелию и животноводству), и к концу бронзового века (в конце II. и эры) основной их хозяйственной жизни являются отрасли производительного хозяйства. К этому же времени они имеют и развитое изготовление металлических изделий.

Нынешняя археология ещё не в силах точно указать место венгров среди угрофинских групп. Но, так как языкознание установило, что расхождение венгерскому ближайших родственных обско-угорских языков, предков венгров и обскоугров произошло в первой половине I. тысячелетия до н./э. — то есть в конце бронзового и в начале железного веков — найти наших предков в предыдущем периоде мы сможем в среде более-менее целостных угров. Ранее место жительства прото-угорских народов — как это доказано исследованиями как и лингвистики, так и археологии — находилось не в северной, а в южной зоне, где они имели развитую степную коневодческую культуру. (Это доказано и в первоначальном словарном составе венгерского, угрообского языков.) Поэтому вероятным кажется такое археологическое представление, по которому памятники предков-венгров бронзового века находятся в лесной степи андроновской культуры, на востоке от Урала. По всей вероятности на этой территории находятся и крайне развитый центр изготовления металлических изделий бронзового века, где были сделаны бронзовые изделия так называемого «турбинсейминского» типа. Если будет подтверждено, что эти предметы были изготовлены уграми, то очевидно объясняется, почему они так широко распро-

странены среди угрофиннов, Приволжья и Камы. (На вышеуказанных территориях восточные влияния заметны от новокаменного до железного веков.) В бронзовом веке угры — подобно и к остальным угрофиннам — перешли к ведению производительного хозяйства, при чём их коневодство оказалось весьма развитым.

В конце бронзового, в начале железного веков предки обски-угорских народов переселились на низовье реки Оба-Усть-Полуйская культура) Эзначительное количество венгров, которое осталось на южных территориях, в конце бронзового века, или в железном веке перешло к полукочевому ведению хозяйства. (По нашему мнению предки венгров находятся вообще на раннем месте расположения в железном веке, и искать их археологические памяти мы должны в северных группах приуральской «сарматинской» и «савроматской» культуры). Эта группа заняла крайне-южное место расположения венгров. Именно это венгерское население было вынуждено на западное переселение конечной целью которого являлось занятие Карпатского бассейна в 896 году. Другая часть венгров, ведущая менее кочевой образ жизни, осталась на Волго-уральской территории (Magna Hungaria). Итак, раскол венгров объясняется своего рода двойственностью ведения хозяйства.

Таким образом венгры, занявшие Карпатский бассейн, имели больше двухтысячелетнюю традицию земледелия и животноводства. Относительно быстрое поселение, основание государства, развитое земледелие, животноводство и изготовление металлических изделий у венгров можем понять в свете их экономического и общественного развития и в Приуралье и в Восточной-Европе.

I. FODOR

QUELQUES TRAITS PRINCIPAUX DES PREMIÈRES ÉPOQUES DE NOTRE HISTOIRE

Résumé

Nous avons très peu de sources écrites sur l'histoire des Hongrois avant le Xe siècle. Pour éclairer les problèmes historiques de cette époque, il nous faut recourir aux données de la linguistique et l'archéologie. Pourtant il est même aujourd'hui très difficile d'indiquer la place des anciens Hongrois parmi les autres peuples finno-ougriens pendant les premières étapes de sa préhistoire en procédant par une méthode rétrospective fondée sur le recueil des souvenirs du Xe siècle ayant rapport au peuple hongrois après la conquête du bassin des Carpathes. Les recherches entreprises jusqu'à présent ont trouvé les parallèles les plus proches à l'héritage archéologique du peuple hongrois dans la matière archéologique des anciens peuples turcophones de la steppe eurasiennne. L'état culturel des Hongrois du Xe siècle a même paru d'être plus proche à ces peuples qu'à celui des peuples apparentés finno-ougriens «arriérés». Par conséquent, la recherche antérieure avait remarqué une contradiction entre la parenté de la langue et celle de culture. De nos jours, cette contradiction apparente est déjà résolue par les résultats plus récents de la préhistoire finno-ougrienne.

En base des résultats et l'archéologie et linguistique finno-ougriennes, développées très dynamiquement pendant les dernières 25 années, on peut voir le domicile des Finno-Ougriens connu dans les hauts temps dans la culture néolithique d'Oural-Kama (Fig. 1.) (IVe—IIIe millénaires avant notre ère). A la fin du IIIe millénaire et au commencement du IIe millénaire avant notre ère les Finno-Ougriens s'étendirent démesurément vers l'Ouest et occupèrent une grande partie des régions forestières jusqu'à la Baltique (Culture de Volsovo. Fig. 2). A partir de la moitié du IIe millénaire avant notre ère on peut constater la culture archéologique de trois grands groupes finnougriens: le territoire à l'est de l'Oural, la culture de Volga-Kama-Khazan et la culture Volga-Oka-Pozdniakovo (Fig. 3). Au cours du IIe millénaire — surtout pendant la deuxième moitié de celui-ci — la population de tous les trois blocs finno-ougriens (surtout sous l'influence de ses voisins méridionaux qui ont parlé vraisemblablement la langue ancienne iranienne) passent de l'économie naturelle (pêche, chasse) à l'économie productrice (agriculture, élevage) et vers la fin de l'âge de bronze (tournant des IIe et I^e millénaires avant notre ère) leur subsistence est fondée sur les branches de l'exploitation de la terre. En même temps ils ont développé un artisanat en métal.

La place des Hongrois entre les groupes finno-ougriens ne peut pas être indiquée de nos jours exactement par l'archéologie. Pourtant, puisque nos parents linguistiques les plus proches sont les Ougriens d'Ob et la linguistique fixe la séparation des anciens Hongrois et des Ougriens d'Ob pour la première moitié du I^e millénaire avant notre ère — fin de l'âge de bronze et début de

l'âge de fer, on doit chercher les anciens Hongrois dans la période qui avait précédé celle-ci dans le cadre du groupe ougrien, unitaire encore à ce temps. Le domicile ancien des proto-ougriens — démontré par la linguistique et les recherches archéologiques — n'était pas dans la zone septentrionale, mais au sud où ils devaient être pourvus d'une culture équestre développée. (Ceci est prouvé par le vocabulaire ancien des langues hongroises et ougriennes d'Ob.) C'est pourquoi nous considérons comme plausible la conception archéologique qui trouve le recueil des souvenirs des anciens Hongrois à l'âge de bronze dans les régions de steppes boisées de la culture d'Andronovo sur le territoire situé à l'est de l'Oural. Probablement cette région devait héberger le centre d'artisanat de métal, très développé à l'âge de bronze où les objets de bronze du soi-disant type «turbino-saïma» étaient apprêtés. Si l'on peut prouver que ces objets étaient l'ouvrage des Ougriens, il est facile d'expliquer leur propagation chez les Finno-Ougriens du Volga et du Kama. (D'ailleurs les influences venant de l'Est peuvent être observées dans ces régions à partir de l'âge néolithique jusqu'à l'âge de fer.) Pareillement aux autres Finno-Ougriens, les Ougriens passèrent dans l'âge de fer à l'économie productrice et leur élevage de chevaux fut fort développé.

Vers la fin de l'âge de bronze ou au commencement de l'âge de fer avait lieu la migration des prédécesseurs des Ougriens d'Ob à la région du cours inférieur de l'Ob (culture Ust-Poluj). Les Hongrois restés en grand nombre dans les régions méridionales ont passé vers la fin de l'âge de bronze ou dans l'âge de fer surtout dans leurs quartiers antérieurs et leur héritage archéologique doit être cherché dans les groupes septentrionaux de la culture «sauromathe» et «sarmathe» de la région d'Oural.) Ce groupe avait occupé les régions les plus méridionales du quartier hongrois. Les attaques des Pécénègues avaient forcé cette population hongroise à la migration vers l'Ouest dont le terme était l'occupation du bassin des Carpathes en 896. Une autre partie, plus sédentaire des Hongrois était restée à la région Volga-Oural (Magna Hungaria). La division des Hongrois en deux est donc expliquée, dans une certaine mesure, par la bifurcation de leur méthode de production.

Au temps de la conquête du bassin des Carpathes, les Hongrois avaient déjà une tradition bimillénaire d'agriculture et d'élevage. Leur établissement relativement rapide, la fondation de leur Etat, leur agriculture, élevage et artisanat en objets de métal sont compréhensibles à la lumière de leur développement économique et social observé dans la région d'Oural et en Europe Orientale.